

Український центр вивчення історії Голокосту

ДОРОГАМИ ПАМ'ЯТІ
як організувати меморіальні візити
до місць масових поховань
(з досвіду проєкту «Захистимо пам'ять»)

Методичний посібник

Упорядниця: Ольга Педан-Слепухіна
Консультанти: Віталій Бобров, Анатолій Подольський
Автори матеріалів: Ольга Педан-Слепухіна,
Анатолій Подольський, Наталія Дудка

Київ
2020

УДК 94(477):718(411.16)(=214.58)(072)''1941/1945''

Дорогами пам'яті: як організувати меморіальні візити до місць масових поховань (з досвіду проєкту «Захистимо пам'ять») / Упоряд. Педан-Слепухіна О. Л. – Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2020. – 128 с.

ISBN 978-617-7733-12-5

Методичний посібник адресований учителям і учням, а також усім, хто хоче долучитися до збереження пам'яті про українських євреїв та ромів, убитих під час Другої світової війни. Посібник має на меті допомогти в організації системної виховної роботи в школі та місцевій громаді заради впорядкування меморіальних місць та вшанування пам'яті невинно загиблих співгромадян.

Посібник містить теоретичні та аналітичні матеріали щодо політики пам'яті та меморіалізації місць масових поховань у різні історичні періоди; загальні рекомендації, методичні розробки для роботи з учнями під час підготовки та проведення меморіальних візитів до місць пам'яті; списки наукової, навчально-методичної літератури та посилань на інтернет-ресурси; описи досвіду та відгуки учителів-учасників проєкту «Захистимо пам'ять».

Auswärtiges Amt

*Видання здійснено в рамках проєкту «Мережа пам'яті»
(до 2020 р. – «Захистимо пам'ять») за підтримки
Міністерства закордонних справ Німеччини*

Published with the support from the German Foreign Office

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та в будь-який спосіб, зокрема електронно, без письмової згоди правовласників заборонено.

ISBN 978-617-7733-12-5

© Український центр вивчення історії Голокосту, 2020

ЗМІСТ

Передмова.....	5
----------------	---

РОЗДІЛ 1. Місця пам'яті та пам'ятники жертвам Голокосту та геноциду ромів в Україні: радянський спадок і виклики сьогодення.....	9
---	----------

Словник «радянської мови».....	28
--------------------------------	----

РОЗДІЛ 2. Поради щодо організації меморіального візиту	31
---	-----------

2.1. Підготовка до меморіального візиту.....	32
--	----

Особливості та загальна структура відвідання.....	32
---	----

Визначення цілей та завдань.....	34
----------------------------------	----

Самопідготовка учителя та підготовча робота з учнями: загальні поради.....	34
--	----

Підготовча робота з учнями: конкретні рекомендації для занять	38
---	----

Організаційна підготовка. Роль ресурсних осіб	39
---	----

Підготовка до церемонії вшанування пам'яті	42
--	----

Особливості логістики.....	45
----------------------------	----

2.2. Під час візиту.....	46
--------------------------	----

Якщо ви відвідуєте місце вперше	46
---------------------------------------	----

Якщо це повторюваний візит	49
----------------------------------	----

Якщо це роковини пам'ятних дат.....	50
-------------------------------------	----

Форми й методи роботи під час візиту	50
--	----

Поведінка учнів, можливі реакції та їхні причини	51
--	----

Особливості логістики.....	53
----------------------------	----

2.3. Після візиту	54
-------------------------	----

Рефлексія та її форми	54
-----------------------------	----

Упорядкування результатів відвідання.....	55
Подальші плани та форми роботи.....	56
2.4. Візити та вшанування пам'яті в умовах дистанційного навчання.....	58
РОЗДІЛ 3. Скарбничка методів	61
3.1. Методи висловлення думок і вибору позицій	61
3.2. Методи організації обговорень та дискусій.....	67
3.3. Методи роботи з візуальними та текстовими джерелами	71
3.4. Методи проведення досліджень і проєктів	80
3.5. Методи аналізу, систематизації та планування.....	87
3.6. Методи організації зворотного зв'язку і рефлексії.....	94
3.7. Методика «Експедиція до місць пам'яті»	98
3.8. Методика екскурсій до місць пам'яті	104
Приблизний план перебігу вшанувальної церемонії.....	109
Список рекомендованих фільмів.....	113
Список рекомендованої літератури.....	116
Список інтернет-ресурсів	120
Відгуки учасників проєкту «Захистимо пам'ять»/«Мережа пам'яті»	122

ПЕРЕДМОВА

Шановні колеги!

Пропонуємо вашій увазі методичний посібник, створений внаслідок та в рамках проєкту «Захистимо пам'ять», що тривав в Україні від 2010 до 2019 року, а з 2020 року продовжується у новому форматі. Цей проєкт присвячений захисту місць масових поховань євреїв і ромів, убитих під час Другої світової війни на теренах України, та перетворенню їх на гідні місця пам'яті та інформації. Фізичним результатом роботи в проєкті стало відкриття 20 меморіалів у Вінницькій, Житомирській, Волинській, Рівненській та Львівській областях, а також видання історичних брошур про історію постраждалих громад. Ця робота була проведена завдяки тісній співпраці місцевих та міжнародних партнерів, зокрема, за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини та Фундації «Меморіал убитим євреям Європи» в Берліні. Проте це не єдиний результат проєкту.

Досвід роботи показав, що не достатньо лише віднайти загублені масові поховання й спорудити на їхньому місці меморіали. Ці меморіали мають справді працювати – допомагати людям винести урок з подій минулого, не допустити повторення їх у майбутньому, відновити пам'ять про невинно вбитих, виховати людяність та відповідальність у прийдешніх поколіннях, спонукати до формування місцевих меморіальних практик та державної політики пам'яті.

Освітня складова проєкту «Захистимо пам'ять» спрямована на залучення якомога більшого числа місцевих учителів і учнів до навчальної, виховної та дослідницької роботи. У проєкті взяли участь десятки учнів та вчителів. Хтось із них уже довгий час працював із темою нацистських злочинів, для когось проєкт став першим досвідом занурення в цю важку та складну тему. Проте усіх їх об'єднало найважливіше – небайдужість до власної історії, історії рідної місцевості та долі людей, котрі там мешкали й мешкають.

Учасниці й учасники проєкту й надалі проводять численні меморіальні заходи на місцях пам'яті, повертають із забуття десятки й сотні імен загиблих співгромадян, створюють книжки, брошури, інформаційні буклети й стенди, стаціонарні та пересувні виставки, мапи, навчальні посібники на основі досліджень учнів та науковців. Проєкт багато в чому змінив ставлення до теми Голокосту та геноциду ромів з боку місцевих мешканців і місцевої влади, привернув увагу до трагедії, яку почасти не помічали, а інколи свідомо намагалися забути.

У цьому є заслуга учасників та учасниць проєкту, котрі невтомно проводять просвітницькі заходи у своїх громадах, зокрема, завдяки консультаціям науковців та освітян проєкту «Захистимо пам'ять». Щороку кількість небайдужих колег, односельців, співгромадян росте; учасники проєкту дедалі більше можуть покладатися не лише на себе й власних учнів, а й на інших мешканців своїх населених пунктів, поступово формуючи мережу захисту пам'яті про події Другої світової війни. На їхньому прикладі увічнюються й інші сторінки місцевої історії.

У 2019 році проєкт «Захистимо пам'ять» успішно завершився, але проведена меморіальна робота – це лише початок, адже на теренах України знаходиться понад дві тисячі місць масових поховань та убивств євреїв та ромів часів Другої світової, і велика їх частина ще очікує на перетворення у гідні місця пам'яті. Тому у 2020 році робота продовжилась. Новий етап проєкту дістав назву «Мережа пам'яті». Його мета – підтримати ініціативи із захисту масових поховань та вивчення місцевої історії Голокосту та геноциду ромів, створюючи та посилюючи мережу, до якої можуть долучатися нові ініціативні учасники.

Отже, чому створено цей методичний посібник? На попередньому етапі учасники проєкту накопичили чималий досвід щодо проведення заходів вшанування пам'яті загиблих та пам'ятних церемоній. Наш методичний посібник має на меті зібрати та узагальнити цей досвід і передати його тим, хто починає дослідницьку чи виховну меморіальну роботу на нових місцях; хто долучається до мережі збереження пам'яті; хто буде опікуватися уже створеними меморіалами; хто буде споруджувати меморіали на нових місцях та хто буде використовувати потужний потенціал пам'яті для виховання Людей.

У процесі реалізації проекту «Захистимо пам'ять» учасники зіткнулись із багатьма питаннями, які їм довелося вирішувати вперше, інколи долаючи нерозуміння та спротив місцевої влади, відчуваючи брак інформації та досвіду. Посібник складений так, щоб поінформувати користувачів про місця пам'яті та пам'ятники жертвам Голокосту та геноциду ромів в Україні, якими вони були, є і якими вони мають бути. Про це йдеться у першому розділі посібника, який уклав канд. іст. наук Анатолій Подольський, директор Українського центру вивчення історії Голокосту. Зрозуміти історичні особливості еволюції збереження пам'яті, висвітлені в розділі, допоможе «Словник радянської мови».

Другий розділ присвячений загальним засадам організації меморіальних візитів. Педагог, який разом з учнями долучається до «Мережі пам'яті», має змогу ефективно підготуватися до меморіального візиту, успішно його здійснити та одержати за його результатами різнорівневу рефлексію від учнів. Дотриманню цієї триєдиної структури відвідання ми присвячуємо значну частину тексту. Матеріали розділу висвітлюють загальну структуру поставлення цілей та завдань візиту. Педагоги та учні отримують рекомендації щодо попередньої підготовчої роботи. Акцентується увага на ресурсних особах, які стають помічниками в організації візиту та проведенні меморіальної церемонії. Подано поради з логістики. У розділі приділено увагу психологічним особливостям поведінки та реакціям підлітків на трагічні події. Особливий досвід стосується проведення меморіальних заходів в умовах карантину, коли роботу доводиться проводити дистанційно. Розділ підготований координаторами освітньої частини проекту Ольгою Педан-Слепухіною та Віталієм Бобровим з урахуванням досвіду педагогів-учасників проекту та їхньою допомогою. Особлива подяка п. Наталії Дерев'яній, учасниці нашого проекту з Волині, за матеріали щодо організації навчальних екскурсій.

Третій розділ посібника – скарбничка методів – це своєрідний конструктор для творчих педагогів. Тут ви знайдете опис і приклади педагогічних методик та прийомів, які допоможуть організувати активну роботу з учнями під час підготовки відвідування, самого візиту та подальшої роботи. Методи згруповано за категоріями: висловлення думок і вибору позицій; організація обговорень та дискусій; робота з візуальними та текстовими джерелами; проведення

досліджень і проєктів; аналіз, систематизація та планування; організація зворотного зв'язку і рефлексії тощо. Вони допоможуть працювати з різноманітними джерелами, проводити дослідження і проєкти, аналізувати, систематизувати й планувати діяльність, одержувати зворотний зв'язок та рефлексію. У розділі подано приклади комбінації методів та проведення довготривалих позакласних заходів, екскурсій та літніх шкіл. Упорядником розділу є Ольга Педан-Слепухіна. Кожний педагог, який наповнює універсальні методики своїм змістом і прикладами, стає співавтором і може ділитися своїм досвідом з колегами, як це зробили педагоги-учасники проєкту.

Наприкінці посібника ви знайдете приблизний план проведення церемонії вшанування пам'яті, списки рекомендованої літератури й інтернет-ресурсів, а також інші корисні посилання.

Створення цього посібника стало можливим завдяки співпраці організаторів та учасників проєкту. Уже згадувалося, що в основу цього методичного посібника ліг накопичений досвід колег. Ми хотіли б щиро подякувати всім учителям, бібліотекарям та музейним працівникам – учасницям та учасникам проєкту – за ваше рецензування, поради та щире бажання ділитися досвідом один з одним та з іншими колегами. Частина прямої мови учасників проєкту можна почути у відгуках учасників на початку цього посібника. Значно більше цього досвіду міститься в тексті власне методичних матеріалів.

Ми щиро сподіваємося, що цей методичний посібник стане у пригоді всім, хто планує організацію меморіальних візитів, екскурсій та церемоній вшанування пам'яті загиблих співгромадян. Також заохочуємо вас надсилати відгуки на ці матеріали та доповнювати їх власним досвідом, який буде враховано в наступних виданнях методичних матеріалів.

Ольга Педан-Слепухіна
Співкоординаторка освітньої складової проєкту

РОЗДІЛ 1

Місця пам'яті та пам'ятники жертвам Голокосту та геноциду ромів в Україні: радянський спадок і виклики сьогодення

Для українського суспільства й української держави загалом питання увічнення пам'яті жертв Голокосту вже давно стоїть на часі як своєрідний маркер європейських прагнень сучасної України, українського політичного курсу на євроатлантичну інтеграцію та гідне вшанування жертв Другої світової війни. Це є водночас завданням і викликом для сучасної України. Для того, щоб зрозуміти, хто ми є сьогодні, нам необхідно вивчити уроки минулого, залишити у своїй пам'яті спогади тих, хто пережив переслідування й убивства з боку диктаторських режимів ХХ століття на нашій землі, вшанувати пам'ять жертв і тим самим повернути гідність людям, у котрих її брутально намагалися відібрати злочинці.

Проблематика вшанування пам'яті про жертв націонал-соціалізму, зокрема, жертв Голокосту та геноциду ромів в Україні часів Другої світової війни й німецької окупації, перебуває як в площині історичних досліджень і комеморативних практик, так і в царині суспільно-політичного життя в країні. Очевидно, що форми такої пам'яті можуть бути різними. Наприклад, беззаперечним внеском у збереження пам'яті про жертв нацистського геноциду є видання мемуарів людей, які пережили окупацію та масові вбивства, наукової, педагогічної літератури, проведення академічних конференцій, навчально-методичних семінарів, присвячених історії Другої світової війни та Голокосту. Тобто дослідницька й освітня діяльність є одним із чинників збереження пам'яті про трагічні історичні події, про тих, у кого в насильницький спосіб забрали життя.

Проте також очевидно, що основним видом і формою увічнення пам'яті жертв війни й тотальних масових убивств цивільного населення в багатьох країнах світу, зокрема в Україні, залишається облаштування та меморіалізація місць масових убивств і масових поховань жертв. Створення на таких місцях пам'ятних знаків,

пам'ятників, меморіалів перетворює їх на місця пам'яті¹, де відбувається вшанування жертв. Саме такі гідно вшановані місця можуть допомогти нам наблизитись до розуміння подій, що сталися, допомогти зберегти пам'ять про них, створити чи полегшити зв'язок з минулим, створити меморіальний простір чи простір пам'яті для співчуття жертвам. Цей розділ нашого методичного посібника присвячено місцям пам'яті й пам'ятникам жертвам Голокосту та геноциду ромів на теренах України як головним формам увічнення пам'яті про трагічну долю українських євреїв і ромів у роки німецької окупації.

Перш ніж докладно перейти до аналізу місць масових поховань жертв Голокосту, маємо написати про специфіку пам'яті про геноцид ромів у сучасній Україні². Головна специфіка полягає в тому, що ця проблематика ще недостатньо вивчена в сучасній українській історіографії історії Другої світової війни загалом та у порівнянні з історією Голокосту зокрема. Упродовж кількох років Український центр вивчення історії Голокосту спрямовує зусилля на вивчення та викладання історії різних груп жертв націонал-соціалістичного режиму та порівняння їхніх доль у роки Другої світової війни й повоєнний час³.

Проти ромів Третій райх також проводив політику переслідування та «викорінення» із суспільства. Цей злочин довгий час залишався невивченим й витісненим на узбіччя академічних досліджень та суспільної пам'яті. Особливо це стосується трагічного становища ромських громад на теренах окупованого у 1941–1944 рр. СРСР, зокрема України. Опираючись на дослідження українських та закордонних істориків за останнє десятиріччя, можемо казати, що за період німецької окупації України нацисти вбили від 12 до 20 тисяч ромів. Це питання, однак, досі потребує додаткового дослідження.

Пам'ятні знаки й пам'ятники на місцях убивства ромів у радянські часи були геть відсутні. Вони з'явилися в українському публічному й пам'ятковому просторі тільки за часів незалежності; пере-

¹ Термін «місця пам'яті» наприкінці 1980-х років увів французький вчений П'єр Нора. На його думку, певна спільнота чи група людей пов'язує свої спогади, переживання з цим місцем. У таких місцях пам'ять знаходить свій «притулок».

² Докладно щодо теми геноциду ромів дивіться спеціалізований сайт УЦВІГу: <http://romagenocide.com.ua/>.

³ Дивіться наукові й педагогічні видання з історії геноциду ромів на сайті УЦВІГу: <http://www.holocaust.kiev.ua/>.

важно завдяки зусиллям ромських громад і громадянського суспільства України. Поки що ми можемо назвати лише декілька таких пам'ятних знаків: пам'ятник загиблим ромам у Бабиному Яру в Києві, пам'ятник у Чернігові та невеличкий пам'ятний знак у Новгород-Сіверському в Чернігівській області. Особливо важливою є ініціатива проєкту «Захистимо пам'ять» створити місця пам'яті вбитим ромам. Завдяки проєкту пам'ятників побільшало, тепер вони є в с. Дівошин, с. Калинівка і м. Івано-Піль Житомирської області. Процес справжнього увічнення пам'яті ромів, жертв нацистської окупації в період Другої світової війни на теренах України, ще попереду. І це виклик культурі й політиці пам'яті українського суспільства й української держави, тому що цей народ був і є частиною України, українського суспільства й української культури.

Щоб зрозуміти стан захисту і збереження таких місць пам'яті в сучасній Україні, особливості місць масових поховань жертв Голокосту на українських теренах, варто зробити історичний екскурс у минуле, а саме в післявоєнний час, коли в Україні панував тоталітарний радянський комуністичний режим, ідеологія якого повністю контролювала політику пам'яті: створення чи не створення пам'ятників, вшанування чи не вшанування пам'яті жертв.

Головним концептом радянської ідеології щодо пам'ятання єврейських жертв серед цивільного населення окупованих теренів України було замовчування національної належності цих жертв, не виокремлення їх серед інших жертв нацистів у роки війни й окупації. Ця політика походила ще з початку Другої світової, коли на першому етапі війни, з 1939 до 1941 року, союзник гітлерівської Німеччини, сталінський СРСР, замовчував антисемітську політику, переслідування і вбивства єврейських громад, здійснювані нацистами на окупованих теренах Австрії, Чехословаччини, Польщі та на територіях самої Німеччини. Через таку політику замовчування злочинів союзника євреї СРСР, зокрема, й українських теренів, з початком радянсько-німецької війни в червні 1941 року нічого не знали про brutальне поводження і вбивства євреїв нацистським режимом. Це сприяло тому, що під німецькою окупацією опинилась велика кількість єврейського населення українських земель і абсолютна їх більшість стала жертвою тотального нацистського геноциду проти євреїв. Незначний виняток становили євреї Східної Галичини, тому що у 1939 році, рятуючись від гітлерівського тоталь-

ного антисемітизму та переслідувань, на цих українських теренах опинялись біженці з Польщі, а також з інших європейських країн. Місцеві євреї дізнавались від них про жадливу поведінку з боку нацистських окупантів щодо єврейських громад. Проте загалом по всіх українських землях мало що було відомо про відкриту і небезпечну антисемітську політику і практику нацистів проти євреїв протягом 1939–1941 років на всіх підконтрольних Третьюму райху територіях.

Тому наприкінці війни й у перші повоєнні роки радянське керівництво України (тодішня назва Українська Радянська Соціалістична Республіка – УРСР) стало на шлях приховування єврейського походження жертв масових поховань, що були у великих містах, а також селищах і містечках по всій українській території.

У період 1945–1948 рр. на українських землях під контролем радянського режиму постали перші пам'ятні знаки українським євреям, які були жертвами Голокосту. У цей проміжок часу пам'ятники встановлювались переважно місцевими громадами селищ і містечок, де нацисти повністю вбили їхніх сусідів-євреїв. З міського або селищного простору зникли люди, цілі родини, цілі громади, що перед війною та німецькою окупацією разом з українцями, поляками, росіянами та іншими були органічною складовою цього простору. Ті, хто вціліли під окупацією чи повертались з фронту або евакуації (передовсім євреї, але не тільки євреї), намагались хоч якось вшанувати пам'ять своїх сусідів, друзів, близьких родичів. Тому почасти саме в цей період з'являлись невеличкі пам'ятні знаки, на яких було написано правду про жертв. Пам'ятні знаки в ці роки споруджувались на місцях масових розстрілів, коли масові (в радянському словникові «братські») могили були відомі всім і до них був відкритий доступ. Меморіальні написи на таких пам'ятниках використовували типову тодішню мову комуністичного, сталінського режиму. До прикладу можна навести напис на пам'ятнику в лісі біля міста Тараща (Київська область), який було встановлено у 1948 році. Там було вбито близько 1500 єврейських чоловіків, жінок, старих, дітей; напис вказував: *«Здесь покоится прах еврейских граждан погибших от рук немецко-фашистских бандитов во время оккупации города Таращи в 1941 году»*.

Подібні пам'ятники й написи докорінно відрізнялися від пам'ятників наступного періоду (1960–1980-ті роки) тим, що на ба-

гатьох з них було написано, що тут поховані вбиті окупантами *євреї*. Такі меморіальні написи у другій половині 1940-х років можна було зустріти в різних куточках України (наприклад: Тараща, Дрогобич, Кам'янець-Подільський тощо). Безумовно, більшість таких монументів встановлювалися євреями, які пережили німецьку окупацію за активної допомоги своїх неєврейських сусідів; на очах багатьох з них були вбиті всі євреї їхніх містечок і селищ. Такі пам'ятники жертвам Голокосту в перше п'ятиріччя після завершення Другої світової війни не були масовим явищем, радше поодинокими випадками, коли місцеві громади разом з місцевими євреями, що пережили окупацію чи повертались з фронту чи евакуації, наважувалися встановити якийсь знак чи монумент, щоб вшанувати пам'ять загиблих односельців. Більшість місць масових розстрілів цивільного населення євреїв і неєвреїв залишалась у цей період немаркованими.

Єврейська національна і культурна діяльність, зокрема, й вшанування пам'яті жертв Голокосту в підрадянській Україні, фактично стала забороненою комуністичним режимом після 1949 року. Очевидно, що це було політичне рішення диктаторської влади, пов'язане з провалом сталінської політики щодо молодого держави Ізраїль. Створену в 1948 році державу радянський режим планував зробити «форпостом соціалізму» на Близькому Сході, тобто ідеологічно і політично підконтрольною країною, як це сталося в Центральній і Східній Європі після завершення війни. Наслідком цієї поразки режиму протягом 1949–1952 років стала шалена антисемітська кампанія з боку влади, спрямована проти євреїв СРСР⁴, українських у тому числі. Під репресії потрапили лікарі, письменники, вчені, вчителі, робітники. Навіть просто мати єврейське прізвище було доволі небезпечно. Режим мстився людям, які тільки-но пережили гетто, табори, розстрільні ями, важку евакуацію, боротьбу на фронті проти нацистів. До прикладу, були закриті заклади єврейської культури й науки: Кабінет єврейської історії і культури АН УРСР у Києві, єврейський державний театр у Чернівцях. Зі Спілки письменників України виключили видатних єврейських літераторів, які більшу частину життя провели на українських теренах і, попри диктат комуністів, писали на теми українсько-єврейських

⁴ Див., наприклад: Г. Костырченко. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. – М., 2003.

стосунків та взаємовплив двох культур: Давида Маркіша, Давида Гофштейна, Лейба Квитко, Іцика Фефера та інших⁵. Апогеєм сталінського післявоєнного антисемітизму став розстріл цих письменників та інших діячів єврейської радянської культури 12 серпня 1952 року в справі Єврейського Антифашистського Комітету⁶. Їх усіх звинуватили в «буржуазному націоналізмі», сіонізмі⁷, «антирадянській діяльності» і розстріляли, а їхні родини було репресовано.

Після таких дій влади на теренах радянської України фактично припиняється вшанування пам'яті євреїв, що були масово вбиті в роки німецької окупації. Життя єврейської громади остаточно ліквідовано режимом; українські євреї, які пережили гітлерівський геноцид і сталінський антисемітизм, були страшенно принижені й налякані. У таких умовах пам'ять про жертв Голокосту зберігається фактично напівтаємно чи тасмно в родинах протягом чотирьох післявоєнних десятиліть. Водночас у публічному просторі панує мовчання і страх, хоча всі, хто пережив війну – і євреї, і неєвреї – знають і пам'ятають місця, де нацисти жадливо і брутально забрали життя у людей. Протягом 1950-х і початку 1960-х років у багатьох місцях масових убивств євреїв пам'ятні знаки просто не встановлюються; а там, де все-таки з'являються якісь монументи, євреї не згадані в написах, адже для таких пам'ятних знаків владою придумано абсолютно деперсоналізований напис: «жертвам фашизму». Однак на українських теренах навіть у цей період були поодинокі винятки, які фактично можна вважати проявами громадянської мужності та протистояння режимові в спробах по-справжньому увічнити пам'ять людей, які жили поруч і разом

⁵ Пам'ятати заради життя. Матеріали «круглого столу» з приводу 40-річчя загибелі членів Єврейськ. антифашист. ком., Київ, серп. 1992 р. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін.; упоряд.: Н. Ф. Горовська, Ю. І. Шаповал; Ін-т нац. відносин і політології АН України. – Київ: Ін-т нац. відносин і політології АН України, 1993.

⁶ Єврейський антифашистський комітет – громадська організація в СРСР, сформована за наказом сталінського режиму у 1942 році. ЄАК у роки війни зібрав великі суми грошей на допомогу Червоній армії, проводив величезну роботу зі збирання матеріалів щодо долі євреїв на окупованих німцями територіях. До складу ЄАК входили відомі письменники, актори, художники. У 1948 році ЄАК був ліквідований, а більшість його членів репресована радянською владою протягом 1948–1952 років.

⁷ Сіонізм – єврейський національний рух за створення національної держави на історичних землях стародавнього Ізраїлю.

до війни. Такий випадок був у Старокостянтинові (Хмельницька область), коли місцева громада на чолі з головою у 1957 році спорудила пам'ятник жертвам Голокосту, вказавши в написі, що тут поховані саме євреї: *«Здесь покоится прах 5200 граждан еврейской национальности, замученных фашистами в 1942 году. Вечная память жертвам фашизма»*. Після цього був звільнений з роботи голова міського комітету компартії у Старокостянтинові: його звинуватили у тому, що він дав дозвіл на такий напис на пам'ятнику⁸. Цей пам'ятник і досі лишається в публічному просторі міста з тим самим написом; місцева громада опікується збереженням цього місця.

У середині 1960-х років комуністичний режим почав створювати свій міт про Другу світову війну (в радянському словникові «Велика вітчизняна війна»), в основу якого поклали тотальну (при тоталітаризмі все тотальне) героїзацію подій. З 1965 року щорічно в СРСР (зрозуміло, що в підрадянській Україні також) став святкуватися День перемоги 9 травня – саме **святкуватися**, а в такому разі місця для скорботи й співчуття загиблим і вбитим не залишалося. Режимом був створений конструкт перемоги, за яким пам'яті були гідними лише ті, хто воював зі зброєю в руках, солдати, що загинули на полі бою. За такої концепції вшанування пам'яті жертв нацистів серед цивільного населення, зокрема, жертв масового геноциду євреїв чи ромів, відходило на другий план, якщо для нього взагалі знаходилося місце. Друга світова війна в підручниках, музеях, книжках, фільмах, публічному просторі показана тільки як військові дії Червоної Армії та радянських партизанів (зрозуміло, для комуністичної диктатури іншого антинацистського підпільного руху на теренах радянської України бути не могло), а життя людей під німецькою окупацією, трагічні дилеми щоденного вибору, доля цивільного населення окупованих німцями територій – все це залишалося за дужками радянської ідеології та радянської контрольованої політики пам'яті.

Також за межами такої політики пам'яті залишались важкі, часом трагічні історії цілих груп людей в роки війни. Ідеться не лише

⁸ З розповіді директора краєзнавчого Музею м. Старокостянтинова у 2007 р. під час проведення Літньої школи УЦВІГу для студентів-істориків, що була присвячена усноісторичним дослідженням і збору свідчень у тих мешканців міста, хто пережили німецьку окупацію.

про євреїв чи ромів, яких гітлерівський режим поставив за коло життя, а й про примусових робітників⁹ – жінок, чоловіків, підлітків, молодих людей, котрих гітлерівці починаючи з 1942 року насильно депортували до Німеччини як дешеvu чи безоплатну робочу силу, а після завершення війни ті, хто повертався, підпадали під приниження та репресії з боку влади як «неблагонадьожніє» (зі словника мови радянського режиму – «які працювали під час війни на ворога»); про радянських військовополонених¹⁰, величезна кількість з яких загинули в нелюдських умовах нацистського полону, а ті, хто повертався, потрапляли під молот сталінських репресій як зрадники Радянської Батьківщини. Для всіх таких людей 9 травня насправді не було ані святом, ані закінченням війни, адже для значної кількості з них вона продовжилась у таборах і в'язницях комуністичного режиму. В очах режиму пам'ять людей, які пережили окупацію, була не просто неважливою, а й небажаною¹¹.

Також маємо зазначити, що в СРСР не була поширена і пам'ять про тих, хто під час окупації рятував від загибелі євреїв, ромів, інших представників цивільного населення. Якщо визнавати та пошановувати рятівників, то треба було б розповідати правду про особливу політику нацистського геноциду щодо цілих груп, у першу чергу – євреїв, а це не входило в рамки радянського міту про війну, в якому не було місця повній правді про події, розумінню

⁹ Примусові робітники з України в роки Другої світової війни – цивільне населення з теренів окупованої нацистами України, що депортувалось до роботи до Німеччини починаючи з 1942 року. Німецький термін для означення примусових робітників – *Ostarbeiter* (з нім. *робітники зі Сходу*). За роки війни з України до Німеччини було вивезено понад 2,5 млн людей.

¹⁰ Наказ від 16 серпня 1941 року № 270 «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон чи залишенні ворогу зброї». Цей наказ був виданий Ставкою Верховного Головнокомандування СРСР і підписаний Й. Сталіним. Згідно з цим наказом, кожен червоноармієць повинен був боротися до останньої можливості. Навіть якщо військове з'єднання було оточене силами противника, заборонялося здаватися у полон ворогу. Порушників розстрілювали на місці, а їхні сім'ї арештовували та позбавляли будь-якої державної підтримки. Наказ № 270 спричинив хвилю комуністичного терору проти власних військ, які вимушено відступали й здавалися у полон противнику. Таким чином, згідно з наказом, усі радянські військовополонені оголошувалися зрадниками.

¹¹ Див., наприклад: Arkadi Zeltser. *Unwelcome Memory: Holocaust Monuments in the Soviet Union*. – Yad Vashem Publications, 2019.

долі цивільного населення на окупованих землях, людському співчуттю¹². Натомість засудження зрадників було в тренді комуністичного режиму протягом усього часу його існування, від початку 1920-х років до падіння режиму в 1991 році.

Доконаним фактом є те, що проблематика Голокосту в добу радянського тоталітаризму приховувалась: єврейські жертви нацистського режиму маркувались лише як «радянські громадяни», спеціальних наукових досліджень не існувало, комеморативні практики заборонялись, тема не викладалась у навчальних закладах. Українські євреї не мали можливості вшановувати пам'ять своїх близьких, як убитих просто на місцях, де вони століттями жили, так і депортованих у табори смерті, створені нацистами на теренах Польщі¹³.

Така ситуація страху та вимушеного забуття в післявоєнній Україні була наслідком політики пам'яті радянської влади про Другу світову, сформовану ще під час війни Сталіним та його оточенням. Згідно з цією політикою, усі жертви нацизму (у радянському словникові – «фашизму») маркувались евфемізмом «мирні радянські громадяни» чи «радянський народ». Влада забороняла виокремлювати загиблих, передовсім євреїв, за етнічною, національною, релігійною ознакою. Так, наприклад, жертви Бабиного Яру були визначені тільки як радянські громадяни. Таким тоталітарним, брехливим політичним концептом була спаяна пам'ять у свідомості декількох післявоєнних поколінь, зокрема, про жахливу кількість убитих на теренах України євреїв.

В останню чверть століття радянського панування в Україні (1965–1991 рр.) скрізь в усіх українських селищах і містах з'являються (вони також були й у другій половині 1940–1950-х роках, але не в такій кількості) пам'ятні знаки, пам'ятники, монументи солдатам-визволителям чи Невідомому солдату, вшановуються

¹² До речі, у післявоєнній Німеччині (і в ФРН, і в НДР) також не було поширеним знання про Праведників – тих, хто рятував євреїв. У пізніших спогадах і документах знаходимо таке пояснення: люди, які рятували, були в кричущій меншості, у порівнянні з панівною більшістю тих, хто нічого не робив для порятунку інших. Після війни ця більшість не вітала історій про праведництво, тому що вони оголювали її байдужість. Наприклад, див.: С. А. Мадиевский. Другие немцы: Сопротивление спасателей в Третьем рейхе. – М., 2006.

¹³ З теренів окупованої німцями України євреїв депортували до нацистського табору смерті Белжець, що був розташований у східній Польщі. Туди депортували євреїв зі Східної Галичини (березень–грудень, 1942 р.). Українських євреїв Закарпаття депортували в табір смерті Аушвіц (травень, 1944 р.).

братські солдатські могили, на 9 травня та місцеві дати відбуваються щорічні вшанування тих вояків Червоної Армії, що загинули вивольючи як загалом Радянську Батьківщину, так і конкретні населені пункти. У багатьох випадках, особливо коли йшлося про конкретну місцевість, це були важливі церемонії пам'яті. Проте така пам'ять про війну, такі вшанування загиблих військових були лише героїзацією Другої світової війни; в такій політиці пам'яті досі майже не було місця цивільним жертвам війни, передовсім – жертвам Голокосту.

У цей період місця масових поховань євреїв України, які були жертвами нацистського окупаційного режиму, переважно ніяк не маркувались. Здебільшого на українських теренах це були місця масових розстрілів і масових поховань у віддалених ярах, лісах, посеред полів, у колишніх протитанкових ровях чи піщаних кар'єрах. Однак також такі місця були й прямо на території селищ, містечок, міст. Місцеві громади, місцеві люди, знали і пам'ятали про ці жахливі місця, але в публічному просторі побоювались згадувати про них, а церемонії вшанування пам'яті полеглих проходились тільки біля пам'ятників військовим. Водночас можемо знайти доволі поодинокі пам'ятні знаки жертвам Голокосту з написом-евфемізмом, про який уже згадувалося: «мирні радянські громадяни». Таке собі кліше радянської ідеології, що було запропоновано як меморіальні написи на місцях, де були вбиті євреї. Прикладів є безліч, але тут наведемо один з найвідоміших – у Бабиному Яру в Києві. Пам'ятник був відкритий 2 липня 1976 року (дата, яка не мала жодного стосунку до вбивства євреїв у цьому місці) з таким написом: *«Тут у 1941–1943 роках німецько-фашистськими загарбниками було розстріляно понад сто тисяч громадян м. Києва і військовополонених»*.

Після декількох десятиліть після війни багато місць масових убивств відійшли в небуття. Для небагатьох, кому вдалося вижити, вшанування пам'яті вбитих членів родини, друзів та знайомих було можливим лише у вузькому колі. Офіційна радянська історіографія відмовлялася визнати євреїв окремою групою жертв Другої світової війни. Коли за ініціативи євреїв, які вижили й повернулись, встановлювались скромні пам'ятні обеліски, вони мусили бути присвячені радянським громадянам¹⁴. Це створювало конфлікт між

¹⁴ Див., наприклад: Arkadi Zeltser. *Unwelcome Memory: Holocaust Monuments in the Soviet Union*. – Yad Vashem Publications, 2019.

пам'яттю в родині (в нашому випадку – в українських єврейських родинях) і офіційною державною пам'яттю, яку контролював режим. У родинях пам'ятали своїх близьких, що були вбиті нацистськими окупантами лише за те, що вони були євреями, а радянська влада таку пам'ять не толерувала і фактично забороняла, особливо в публічному просторі на українських теренах. У людей забирали право на скорботу, право на співчуття...

Тут, на нашу думку, дуже доречним буде процитувати сучасну українську письменницю Софію Андрухович, яка намагається осмислити трагедію євреїв, пишучи про український контекст історії Голокосту: «...переживши всі ці нелюдські жахливі речі, історія склалася так, що настали радянські часи, і вже інша держава почала тиснути в сенсі забування історії. Тут особиста травма і неспроможність розповідати про ці нелюдські речі накладалися на заборону з боку Радянського Союзу говорити про те, що було раніше. Було небезпечно розповідати. Це загрожувало арештом і засланням, проблемами для рідних. Усі ці теми витіснялися. Так минав час. Але насправді вони завжди залишалися і залишаються з нами. У несвідомий спосіб оце мовчання диктувало поведінку тих людей, які безпосередньо переживали ці події. Це були люди тяжко травмовані через те, що в них існувала частина особистості, якою вони просто не спілкувалися з близькими та зі світом. Це не-спілкування, це мовчання чи оніміння передавалося з покоління в покоління. Як на мене, це оніміння є дуже шкідливим. Адже виходить так, що ми просто не користуємось якоюсь частиною себе»¹⁵.

Після розпаду СРСР у 1991 році Україна стає незалежною, суверенною державою і це кардинальним чином позначилося на культурі пам'яті про жертв Голокосту. Проблематика історії Голокосту стає окремою темою наукових досліджень, а також темою для викладання в освітніх закладах України. Єврейські громади країни отримують нарешті довгоочікувану можливість: встановлювати правдиві пам'ятні знаки та створювати місця пам'яті жертв Голокосту, організовувати й проводити комеморативні заходи на місцях масових поховань, де німецькі націонал-соціалісти вбивали українських євреїв.

¹⁵ Люди не хочуть пригадувати через страх довідатись щось несумісне з уявленнями про себе. Інтерв'ю Ірини Славінської з Софією Андрухович. Див: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/liudy-ne-khochut-pryhaduvaty-cherez-strakh-dovidatys-shchos-nesumisne-z-uiavlenniamy-pro-sebe-sofiia-andrukhovych?fbclid=IwAR3NCi1u64Tzbujaoe-s7IJ3Y-7j6pYuoYtGd-PLERKHqp4J8X4tSihGIOI>.

Внаслідок історичних наукових досліджень можемо стверджувати, що на території сучасної України знаходиться близько 2000 місць масових розстрілів жертв Голокосту. Протягом 1990-х та першого десятиліття 2000-х років у багатьох місцях України були встановлені пам'ятні обеліски, що вказували на єврейське походження жертв, але водночас значна кількість місць масових поховань євреїв України досі залишається необлаштованою, не маючи будь-яких пам'ятних знаків щодо походження і трагічної долі жертв. Проте на сьогодні можемо казати про близько 1100 місць з тих 2000, де пам'ять жертв Голокосту на теренах України вже вшановано. Більшість з цих місць було облаштовано за часи української суверенності.

Важливо зосередитись на питанні: яким чином в останні три десятиліття на землях незалежної України відбувалося вшанування пам'яті євреїв, убитих за часи німецької окупації? Тут треба підкреслити основні риси процесу встановлення пам'ятників та вшанування жертв:

- абсолютна більшість пам'ятних знаків (різного масштабу і якості) на місцях масових поховань жертв Голокосту в 1990-ті й на початку 2000-х були встановлені за ініціативи та коштом місцевих єврейських громад, ентузіастів. Часто до цього долучалися євреї та єврейські родини, що мешкали в інших країнах, але мали вбитих близьких родичів з українських теренів, і саме тому вони активно долучалися до створення місць пам'яті в Україні;
- часто на місцях убивства євреїв нові пам'ятні знаки з новими меморіальними написами встановлювалися поряд зі старими пам'ятниками, що містили старе кліше «мирні радянські громадяни»;
- влада, як центральна, так і місцева, до цього процесу долучалася дуже мало. Фінансова підтримка й відповідальність за створення пам'ятників та облаштування меморіальної території була на єврейських громадах та представниках громадянського суспільства. Місцева влада зазвичай підтримувала встановлення пам'ятників і сприяла юридичному оформленню дозволів на облаштування місць пам'яті, проте, на жаль, вистачає місць, які не захищені юридично, а отже, є беззахисними й відкритими для вандалізму й руйнування. Це наразі постає величезним викликом і, очевидно, має бути відповідальністю місцевої влади.

Меморіалізація, що базувалась на величезному ентузіазмі тих, хто створював місця пам'яті, сприяла появі в Україні цілої низки різних за архітектурними й скульптурними формами, а також за змістом, пам'ятників жертвам Голокосту. Безперечно, це було позитивним явищем після десятиліть мовчання з боку радянського режиму та створення брехливих пам'ятників з брехливими написами. Проте ці пам'ятники жертвам Голокосту також мали значні недоліки, причиною яких була відсутність польових і архівних історичних досліджень перед створенням місця пам'яті, вироблення системи меморіальних написів, що підтверджувались архівними документами та свідченнями очевидців, правильної мови таких написів. На тому етапі це, можливо, було зрозумілим: після падіння комуністичного тоталітаризму єврейські громади просто не вірили, що справді прийшов новий час, вважали, що будь-якої миті знову стане заборонено вшановувати пам'ять своїх близьких, і тому поспішали. Наслідком такого поспіху стали помилки у написах на новостворених пам'ятниках, монументах та меморіалах. Варто наголосити на дуже типових і знакових помилках, які можемо бачити на місцях пам'яті, створених тридцять чи двадцять років тому:

- у меморіальних написах неправильно, часто перебільшено, вказано кількість жертв (до прикладу – кричуща помилка в кількості депортованих євреїв зі станції Клепарів у Львові до табору смерті в Белжеці: на табличці в Клепарові зазначено цифру 500 тисяч (!) депортованих, хоч у самому Белжеці за період його існування було вбито близько 438 тисяч євреїв з усіх країн Європи; якщо говорити про Східну Галичину, то можемо обережно казати про близько 100 тисяч людей, насильно відправлених до табору смерті у Белжеці протягом 1942 року);
- граматичні помилки в меморіальних написах (помилки є в написах українською, англійською, івритом у Чернівцях, Львові, Харкові тощо);
- часто у мові меморіальних написів залишались радянські ідеологічні кліше (до прикладу: на багатьох пам'ятниках можемо бачити фрази на кшталт: *«Здесь похоронены мирные советские жители, расстрелянные немецко-фашистскими карателями»*). Цікавий приклад м. Березне на Рівненщині – у дендропарку, де було вбито 3680 євреїв цього містечка та околиць, стояв радянський знак з написом: *«На этом месте 25 августа 1942 года*

немецко-фашистскими оккупантами были расстреляны 3680 советских граждан». У 1993 році єврейська громада встановила пам'ятний знак мовою іврит, напис на якому був дослівним перекладом радянського тексту! У місті Брацлав, що на Вінниччині, поставили пам'ятник убитим євреям з єврейською символікою, але з таким меморіальним написом: «Светлой памяти брацлавчан, зверски замученных в немецко-фашистских концлагерях Брацлава и Печоры»);

- на багатьох пам'ятниках цього періоду написи були російською, іноді разом з івритом чи їдишем, рідше українською;
- у великих містах, де знаходились дуже відомі масові поховання жертв Голокосту, було створено меморіали, але без музейної експозиції та освітньої складової (як приклади можна назвати Меморіал у Дробиському Яру в Харкові, Меморіал Львівському гетто, Національний історико-меморіальний заповідник у Бабьому Яру в Києві);
- у багатьох місцях пам'яті в Україні пам'ятні знаки чи пам'ятники не мають належного юридичного оформлення, а тому відкриті до вандалізму й перебувають під загрозою зруйнування;
- однією з важливих проблем під час відкриття пам'ятників чи меморіалів жертвам Голокосту чи жертвам геноциду ромів є відсутність попереднього дослідження місця масових розстрілів, місця злочину, визначення максимально точного знаходження масових поховань і місця злочину. У цьому аспекті проєкт «Захистимо пам'ять» особливо помітно відрізняється від інших вшанувань пам'яті жертв Другої світової війни в Україні. У межах проєкту перед будівництвом меморіалу чи пам'ятника проводились неінвазивні дослідження теренів, які дозволяли визначити точні контури місця поховання, а це, своєю чергою, дозволяло захистити місце від дій природи чи людини.

Очевидно, що за умов справжнього долучення влади й експертного середовища до процесу меморіалізації місць масових поховань жертв Голокосту ситуація значно покращилася б. Головне, щоб вшанування пам'яті жертв Голокосту поступово перестало вважатися в українському суспільстві тільки «єврейською справою». Такі приклади – виклик владі від суспільства, і чиновники мають навчитися прислухатися до суспільних запитів. На користь цієї тези говорить нещодавнє потужне історико-соціологічне дослід-

дження¹⁶, метою якого було спробувати критично проаналізувати використання історії в неакадемічній сфері, а саме у публічному просторі міст – через пам'ятники, музеї, святкування та ритуали тощо. Дослідження проводилось на сході й півдні країни у великих містах – Дніпрі, Харкові, Запоріжжі, Одесі. Однією з тем дослідження було питання, як у цих містах пам'ятають про Голокост. Виявилось, що ця проблема перебуває в якомусь особливому статусі – окремої теми, окремого історичного сюжету, не інтегрованого в загальний дискурс про Україну в контексті історії Другої світової війни. Про Голокост знають, говорять, але публічно представляють його як окрему подію без відповідного історичного контексту. Меморіальний простір, пам'ятні знаки та вшанування жертв Голокосту в цих місцях справа в основному єврейських громад, які це роблять без якоїсь помітної участі державних і місцевих органів влади. Абсолютно очевидно, що такий стан речей треба змінювати на користь відповідальності міських громад, влади та суспільства загалом і розглядати це як частину власної історії в загальнонаціональному контексті.

Крім того, на сьогодні в багатьох місцях пам'яті жертв Голокосту на теренах України нові пам'ятні знаки, де вже є правильний і правдивий меморіальний напис, знаходяться поряд з пам'ятниками радянської тоталітарної доби, де не вказано про походження жертв і чому саме вони були вбиті¹⁷. На наш погляд, це важливо залишати, а не руйнувати. Таким чином ми можемо вивчати політику пам'яті, зокрема, щодо жертв Голокосту та геноциду ромів у комуністичну тоталітарну добу, якою заідеологізованою, вибірковою, а отже, неправдивою вона була. Про це варто пам'ятати, тож для цього, можливо, замість просто зносити ці пам'ятники, варто робити інформаційні стели з поясненням та історичними довідками, чому в той період у тому чи тому місці існувала така абсолютно вертикальна, контрольована політика пам'яті про жертв Другої світової війни.

¹⁶ Політика і пам'ять. Дніпро-Запоріжжя-Одеса-Харків. Від 1990-х до сьогодні / О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. – Львів: ФОП Шумилович, 2018.

¹⁷ Прикладів доволі багато. Як показові, де пам'ятники жертвам Голокосту, що постали в добу незалежності України, знаходяться поряд з радянськими пам'ятниками, можна назвати такі: Київ, Бабин Яр; Харків, Дробицький Яр; Кам'янець-Подільський, Бердичів, Одеса, Миколаїв та інші.

Інша, але досі дуже важлива ситуація з пам'ятниками й місцями пам'яті складається в Україні в останнє десятиліття, що пов'язано з неоголошеною, але абсолютно реальною війною, яку проти нашої країни веде Російська Федерація. Ідеться про те, що в останні роки на площах великих міст, а також невеликих районних центрів і маленьких селищ, поряд з різними пам'ятними знаками тоталітарної і вже української доби, присвяченими жертвам і героям Другої світової війни, радянськими пам'ятниками жертвам Чорнобильської трагедії чи воїнам-інтернаціоналістам, які воювали в Афганістані, з'являються місця пам'яті, пам'ятники й меморіали українським воїнам, які захищають суверенність України в найновітніший час, воїнам АТО/ООС. Це нова реальність культури історичної пам'яті, що наразі формується в нашій країні. Маємо розуміти цю сучасну ситуацію, уникати конкуренції пам'ятей та вивчати все в історичному й історично-сучасному контексті як складові власної історії, вміти це пояснити своїм учням.

Якраз однією з потужних відповідей на такі виклики став наш ґрунтовний міжнародний науковий і освітній проєкт «Захист і меморіалізація місць масових поховань євреїв України в роки Другої світової війни» (скорочена назва у 2010-2019 роках «Захистимо пам'ять», з 2020 – «Мережа пам'яті»)¹⁸, що розпочався на українських теренах у 2010 році й продовжується до сьогодні. Генеральним завданням такого проєкту є допомога у поверненні пам'яті про знищені німецькими окупантами єврейські громади до українських сіл та містечок. Саме до малих населених пунктів України, де поряд з українцями століттями проживали євреї. Повернення єврейського минулого в Україну – це повернення частини нашого спільного минулого. Навіщо Україні пам'ятати про своїх євреїв? Відповідь на це питання дуже проста. Українці з євреями дуже довго співіснували разом. Це співіснування було дуже різним, не завжди гармонійним, але люди жили разом, в одному просторі. Таким чином, ми вшановуємо не чужу, а свою власну пам'ять: ці люди наші.

Саме неоднозначна і складна ситуація з увічненням пам'яті жертв Голокосту в невеличких населених пунктах України спровокувала початок проєкту «Захистимо пам'ять». П'ять поховань у західній частині країни до 2015 р. було облаштовано як гідні місця

¹⁸ Проєкт «Захист і меморіалізація місць масових поховань євреїв України в роки Другої світової війни». Сайт проєкту: <http://protecting-memory-ua.org/>.

пам'яті. Під патронатом Фонду «Меморіал убитим євреям Європи», що розташований у Берліні, з 2016 року почався наступний етап захисту та визначення масових поховань. Фонд, разом з українськими партнерами, облаштовує 15 пам'ятних місць, зокрема, присвячених убитим ромам¹⁹. Головним змістовним партнером з українського боку вже майже десять років виступає Український центр вивчення історії Голокосту²⁰. Саме ця інституція забезпечує наукову й педагогічну складову проєкту. Фінансування цього проєкту протягом усіх років здійснює лише Міністерство закордонних справ Німеччини, а з боку української держави поки що, на превеликий жаль, не вкладено жодної гривні. Натомість у деяких регіонах проєкту маємо приклади допомоги місцевої влади у створенні місць пам'яті. У частині місць проєкту, на жаль, ми досі зустрічаємо дивний опір створенню пам'ятників жертвам Голокосту та геноциду ромів з боку місцевих чиновників²¹.

Загалом у межах проєкту «Захистимо пам'ять» протягом майже десяти років діяльності було створено 20 меморіалів у п'яти областях України (Волинська, Львівська, Рівненська, Житомирська і Вінницька області). Ці меморіали стали своєрідним еталоном для увічнення пам'яті жертв Голокосту та інших цивільних жертв німецької окупації українських земель у добу Другої світової війни. Меморіали проєкту врахували помилки, притаманні пам'ятникам жертв Голокосту в Україні останніх десятиліть (про що йшлося вище).

Дослідники проєкту, внаслідок фахових дискусій, відкинули радянські штампи й кліше, присутні на меморіалах жертвам війни, створених у радянські часи й розробили нові критерії меморіального напису. Такий напис на майбутніх пам'ятних знаках жертвам Голокосту та геноциду ромів має відповідати таким критеріям:

¹⁹ Божена Казакевич. Звіт про діяльність проєкту «Захистимо пам'ять» упродовж 2018 року. Уроки Голокосту. № 4 (56), 2018, с. 13–14.

²⁰ Український центр вивчення історії Голокосту. URL: <http://www.holocaust.kiev.ua/>.

²¹ Наприклад, незважаючи на дуже активну діяльність місцевих вчителів, співробітників проєкту, місцева влада деяких місць вперто не хоче по-справжньому опікуватись місцем пам'яті. Також маємо приклади засідань місцевих обласних комісій із вшанування жертв війни, політичних репресій та учасників АТО, де проєкт зустрів відвертий спротив затвердженню меморіальних написів на пам'ятниках, споруджених у рамках проєкту.

- означення жертв. У випадку масових убивств євреїв і ромів, німецька окупаційна влада забирала життя у цих людей саме через їхню етнічну належність;
- зазначення злочинців. Хто саме вчинив злочин, хто був учасником масових розстрілів (які саме каральні підрозділи окупантів та місцевих виконавців, якщо такі були, брали участь у злочині масового вбивства. Імена злочинців, якщо такі відомі, можна назвати в розширених історичних довідках, розташованих на інформаційних стелах);
- назва місцини, де відбувався масовий розстріл;
- дата, коли відбувся розстріл, якщо точно відомо. Якщо ні – тоді хоча би приблизно;
- кількість жертв, точна чи приблизна, узгоджена з результатами історичного дослідження;
- хто і коли побудував меморіал, пам'ятний знак чи пам'ятник;
- хто відповідає за збереження меморіалу, пам'ятного знака чи пам'ятника;
- культурні маркери у тексті: за єврейською релігійною традицією, на кожному пам'ятнику івритом написано скорочену молитву за померлого, у перекладі: *«Нехай їхні душі будуть зав'язані у вузол вічного життя»*.

Загалом місце пам'яті в рамках проекту «Захистимо пам'ять» облаштоване наступним чином:

- пам'ятний знак чи пам'ятник з меморіальним написом;
- інформаційна стела з інформацією про історію громади до масових розстрілів, історією вбивства, а також історіями конкретних людей і родин, що загинули тут (інформацію подано трьома мовами: українська, іврит, англійська);
- власне поховання з окресленими й захищеними фізично кордонами;
- місце для публічних заходів під час вшанування пам'яті жертв;
- під'їзди до місця, дорожні знаки, які вказують, що тут меморіал чи місце пам'яті.

Приклади таких написів можна знайти на офіційному сайті проекту «Захистимо пам'ять». Для ілюстрації наведемо приклад меморіального напису в одному з місць першої частини проекту – в се-

лиці Бахів, що за дев'ять кілометрів від Ковеля, районного центру Волинської області. Текст напису такий: *«У 1941–1944 роках єврейське життя у Ковелі та навколишніх селах було знищене німецькими окупантами та підлеглими їм місцевими службами. На цьому місці було вбито більше 8 тисяч євреїв. Нехай душі їхні будуть зав'язані у вузол вічного життя»*²².

Особливо важливим видається той факт, що вчителі-учасники проєкту «Захистимо пам'ять» часто продовжують меморіальну діяльність самостійно, уже поза межами проєкту. Один з яскравих прикладів – це діяльність вчителя історії в селі Самари Ратнівського району Волинської області, покійного нині Володимира Онищука. Він зумів донести місцевій громаді, що, вшановуючи пам'ять убитих під час німецької окупації місцевих євреїв, ми повертаємо у своє село власне минуле. Завдяки невичерпному ентузіазму та допомозі місцевих підприємців і влади, цей вчитель провів зі своїми учнями пошукове історичне дослідження про місцеву єврейську громаду та зібрав кошти на пам'ятник. У результаті такого дослідження було встановлено імена 35 із 74 загиблих, а також імена членів української родини в селі Самари, яка рятувала своїх сусідів-євреїв від смерті й була розстріляна разом з євреями. Тому в цьому селі зараз стоїть пам'ятник євреям і українцям, що жили й загинули разом. Громада опікується цим меморіальним місцем²³. Меморіальний напис на пам'ятнику: *«На цьому місці 31 жовтня 1942 року були розстріляні 80 жителів села Самари. Серед них – 74 єврея та українська родина, яка переховувала євреїв. Вічна їм пам'ять»*.

У новому етапі проєкту таким прикладом є Самгородок. За ініціативи місцевих учнів та вчителя Юрія Берези й за сприяння та співфінансування місцевої громади було вшановано терени поховання жертв Голокосту на місцевому єврейському цвинтарі. Точного місця поховання віднайти не вдалося, але тепер про злочини на території кладовища нагадує пам'ятний знак.

Такі приклади вшанування пам'яті жертв Голокосту надихають і вселяють надію на формування в сучасній Україні справжньої куль-

²² Див.: <http://protecting-memory-ua.org/bakhiv/fotohalereia>.

²³ У Волинському селі Самари відкрили пам'ятник жертвам Голокосту: <https://day.kyiv.ua/uk/news/211215-u-volynskomu-seli-samary-vidkryly-pamyatnyk-zhertvam-golokostu> (дата звернення 16.11.2017).

тури пам'яті про Другу світову війну, головною ознакою якої буде повернення людської гідності жертвам і створення поля для емпатії. Дедалі актуальнішою стає мікроісторія – локальні дослідження конкретних місць, відтворення картини зла в маленьких містечках. Саме погляд на *велику історію* Голокосту як на сукупність *маленьких історій* конкретних людей може наблизити нас до розуміння речей, які, здається, майже неможливо осягнути.

Багатовікове співжиття українців та євреїв на українських землях далеко не завжди було трагічним і конфліктним, як це було в жакливу добу війни й Голокосту. Стосунки між двома спільнотами були різними, часто відбувався продуктивний взаємовплив культур. Такий досвід надихає нас і сьогодні, коли українці та євреї намагаються будувати свою спільну антиімперську ідентичність у сучасній демократичній Україні²⁴.

Щоб ця перспектива антиімперської ідентичності у нас не зникла, державні українські інституції мають реально діяти разом із партнерами – громадськими професійними організаціями, і бути в авангарді процесу формування сталої концепції спільної історичної пам'яті про минуле в сучасному українському суспільстві.

Словник «радянської мови»

(деякі приклади специфічної термінології доби комуністичного режиму, що панував в Україні в 1917–1991 роках)

«Антирадянська діяльність» – типове звинувачення комуністичного режиму в СРСР, яке можна зустріти в документах репресивних органів щодо звинувачень невинних людей, які отримували довгі терміни ув'язнення чи смертну кару. Це звинувачення фактично означало смертний вирок для сотень тисяч людей в період 1930–1950-х років. Передусім зазначалось у звинуваченнях за статтею № 58 кримінального кодексу СРСР – державна зрада.

«Братські могили» – термін радянської історіографії історії Другої світової війни для позначення місць масових поховань військових, що загинули під час боїв. Часто некоректно використовувався для

²⁴ Йоханан Петровський-Штерн. Анти-імперський вибір: постання українсько-єврейської ідентичности / Пер. з англ. Павла Грицака і Миколи Климчука; за ред. Вадима Дивнича, наук. ред. Ярина Цимбал. – Київ: Критика, 2018.

позначення місць масових розстрілів цивільного населення в період німецької окупації теренів України.

«Буржуазний націоналізм» – термін радянського судочинства. У період з 1930-х до 1980-х років за обвинуваченням у «буржуазному націоналізмі» були засуджені до ув'язнення та загинули в сталінських таборах десятки тисяч людей: письменників, літературознавців, акторів, режисерів, театральних діячів, істориків, учених, поетів, що дозволили собі говорити, думати, писати про цінності української, польської, єврейської, білоруської та інших культур. У цей період були поширені звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі» та «єврейському буржуазному націоналізмі» (чи «сіонізмі»).

«Вороги народу» – один з найпоширеніших і найбрутальніших термінів сталінської репресивної машини. Вигаданий наприкінці 1920-х – початку 1930-х років. Особливо в період т.з. «великого терору» 1937–1938 років за надуманим, сфальсифікованим, брехливим звинуваченням в антирадянській діяльності жертвами більшовицького режиму стали фактично мільйони людей. Документально доведено, що у радянського режиму існував план на «ворогів народу» по всіх областях України. Репресивний орган режиму – НКВД – виконував й перевиконував цей план. Дружин, чоловіків, дітей, родин «ворогів народу» також безжально переслідували, відправляли в табори, позбавляли майна, роботи тощо. Клеймо «ворога народу» залишалось на людині навіть після відбуття покарання.

«Велика Вітчизняна війна» – термін, що вживався в радянській історіографії та використовується дотепер Росією та деякими країнами колишнього СРСР для позначення німецько-радянського фронту 1941–1945 років у межах Другої світової війни. У новітній українській історіографії кліше було замінено терміном «німецько-радянська війна». Термін був винайдений сталінським режимом у 1942–1943 роки для підкреслення відданості й патріотизму всього «радянського народу» у боротьбі з гітлерівською Німеччиною. Проте сучасні дослідження вказують, що величезна кількість людей боролися не за режим, а за своїх близьких і родини. Крім того, на першому етапі німецько-радянської війни багато людей були налаштовані вороже до сталінського режиму через жорстокі довоєнні

репресії та готові були до співпраці з німцями. Тільки нечувана жорстокість нацистів до цивільного населення окупованих територій змусила багатьох людей стати на бік т.з. «меншого зла» – сталінського режиму.

«Лицо еврейской национальности» – евфемізм радянської влади для позначення людей, що мали єврейське походження; насправді принижував людську і національну гідність євреїв.

«Мирні радянські громадяни» – радянський евфемізм для позначення жертв німецької окупації та Другої світової війни. Цей термін, за радянською ідеологією, був покликаний нівелювати національні ідентичності людей і наголошувати на їхній радянській ідентичності. Термін існував весь час після війни в написах на масових похованнях, книжках тощо.

«Німецько-фашистські загарбники» – термін радянської історіографії історії Другої світової війни. Головною метою використання цього терміна, за радянською ідеологією, був наголос на тому, що злочинні дії німецьких окупантів – це дії фашистів, що гітлерівська Німеччина за ідеологічним підґрунтям є такою самою, що й Італія Муссоліні. Попри те, що Гітлер і Муссоліні були союзниками, нацизм і фашизм, як і комунізм, були тоталітарними політичними рухами й ідеологіями, вони мали також і кардинальні відмінності (наприклад, фашистська ідеологія не підтримувала антисемітизм, як нацистська ідеологія). У випадку з німецькою окупацією європейських країн, це була саме нацистська, а не фашистська окупація. Режим Гітлера, політична партія, яку він очолював, мала назву Націонал-соціалістична робоча партія Німеччини. Сталінському режиму це було не до вподоби, тому що назва й ідеологія збігалися з режимом у СРСР.

Концтабір «Освенцим» – назва нацистського табору смерті «Аушвіц» у радянській історіографії історії Другої світової війни. Абсолютно неправильна і неправдива назва. Це був не польський табір, а табір смерті, створений нацистами в окупованому польському місті Освенцим. Табір мав німецьку назву «Аушвіц», так його й називають у сучасній історіографії й науковій літературі.

РОЗДІЛ 2

Поради щодо організації меморіального візиту

В Україні існує понад 2000 місць масових поховань, пов'язаних з трагедією Голокосту – це поховання сотень тисяч невинних людей: як євреїв, так і тих, хто намагався їх рятувати. Окрім того, існують також місця загибелі та поховання ромів і численні інші могили, котрі мають стосунок до Другої світової війни. Значна кількість місць поховання євреїв та у більшій мірі ромів не позначені, недостатньо впорядковані, недостатньо меморіалізовані або марковані за шаблонами радянського часу, про що вже йшлося у попередньому розділі. Часто інформація про них зберігається в архівах або розповідях місцевих мешканців, і ще лише чекає свого дослідження, а пам'ять потребує вшанування. Завдяки проекту «Захистимо пам'ять» еталонні меморіали вже з'явилися на Волині, Львівщині, Рівненщині, Вінниччині та Житомирщині, і така робота триває.

Однак недостатньо просто означити пам'ятне місце, поставити пам'ятник, інформаційну стелу тощо. Меморіал лише тоді пробуджує пам'ять, коли навколо нього відбуваються певні події – пам'ятні церемонії, дослідницькі, навчальні чи виховні заходи.

На місця трагедії, позначені вони чи ні, потрібно приходити, їх варто відвідувати з дітьми, учнями шкіл. Візити потрібно ретельно готувати – не всюди є можливості для організації заходів. Іноді це віддалені, заховані в лісах, рівчаках, подекуди занедбані місцини, непридатні для перебування і проведення церемоній та навчально-виховних заходів. У таких випадках відвідувачі стикаються з великими додатковими складнощами. Проте навіть коли місце гідним чином позначено та вшановано, це не означає, що перебування на ньому саме по собі матиме бажаний комемораційний ефект.

Звичайно, такі події мають готуватися та відбуватися за співпраці відвідувачів та організаторів візиту з представниками місцевої громади, органами місцевої влади, школами, громадськими організаціями, закладами культури, для яких це є важливою частиною діяльності. Крім того, варто врахувати десятки важливих речей, зміс-

товних та логістичних, аби вшанування пам'яті досягло своєї мети, учасники заходу відчули співналежність до комемораційних практик, а ефект тривав довше за мить присутності на місці пам'яті. У цьому розділі спробуємо сформулювати деякі рекомендації, котрі стали в пригоді учасникам проєкту «Захистимо пам'ять» або були сформовані з їхнього досвіду участі у проєкті та проведення комеморативних заходів.

Меморіальні місця умовно поділяють на автентичні та неавтентичні. Автентичними називають місця, де безпосередньо відбулися історичні події під час Голокосту та геноциду ромів. Неавтентичні – це місця, які створено у пам'ять про згадані події: музеї, виставки, інформаційні центри й стенди, які не обов'язково знаходяться на місці подій, але відіграють важливу роль у їхній меморіалізації. Нашу увагу буде зосереджено на відвідуванні саме автентичних місць.

2.1. Підготовка до меморіального візиту

Для організації навчально-виховного візиту передусім потрібне чітке формулювання цілей і завдань, визначення пріоритетів такого заходу, підготовка необхідних матеріалів, логістики – усього, що зробить такий візит ефективним.

Організуюючи візит учнів до місць пам'яті варто врахувати, чи він одноразовий, чи відбувається в межах меморіальних заходів до пам'ятної дати; чи це повторювана щорічна церемонія для громади та учнів, чи це перше відвідання; чи місце пам'яті знаходиться в їхньому селі/місті, чи це меморіальна подорож. Від цього залежатимуть способи та тривалість підготовки.

Особливості та загальна структура відвідання

Навчальні поїздки потребують серйозної підготовки, активної участі відвідувачів у подіях вшанування та подальших заходах, адже це не просто туристична поїздка для розваги й відпочинку.

Педагогу слід врахувати, що такі поїздки не припустимі з прирмусу, тому потрібно знайти мотиваційні аргументи, які переконали б учасників у важливості візиту до місць пам'яті та у дотриманні

певних етичних норм під час відвідин. Зазвичай, відвідувачі, дорослі чи діти, знають, як поводитися на місці трагедії. Важливо, щоб вони знали, в якому саме місці вони знаходяться. Отже, завданням організатора є якнайповніше інформувати учасників візиту про відвідуване місце пам'яті, готувати їх наперед.

Щоб досягти глибокого виховного ефекту, відвідання організовується не як самостійний захід, а як частина комплексу заходів. Також варто врахувати особливості контексту, в якому воно планується.

Наприклад, це може бути щорічний візит для вшанування роковин трагедії. Тоді весь час, відведений для візиту, буде присвячений участі в церемонії, яка організовується місцевою владою, громадою, школою. Ті, хто приїжджає на меморіальний захід, мають продумати свій внесок до загальної церемонії. Це може бути просто присутність на церемонії, а може бути й активна участь: промови, читання віршів, розповідь про проведені дослідження тощо.

Візит до місця пам'яті може відбутися у будь-який інший час, не пов'язаний з роковинами подій. У такому разі основною частиною візиту може бути відвідування пам'ятного місця, коротка символічна церемонія вшанування, екскурсія, навчальна діяльність (робота зі спогадами чи іншими документами), дослідницька діяльність, спілкування з учнями й учителями місцевої школи, місцевими мешканцями тощо – залежно від цілей, поставлених організатором візиту та тривалості й кількості подорожей.

У плані візиту може бути також обмін досвідом між колегами-вчителями та їхніми учнями, якщо в їхніх населених пунктах є пам'ятні місця чи споруджені меморіали. Під час зустрічей можна обговорювати методи проведення досліджень місцевої історії, підготовку та проведення церемоній пам'яті та екскурсій, роботу музеїв та інформаційних центрів.

Також варто врахувати, чи вперше група відвідуватиме певне місце, чи це вже традиційне відвідування.

У будь-якому разі, відвідання має складатися з ґрунтовного підготовчого етапу, власне відвідання та рефлексії. Причому перший і останній етап за складністю й тривалістю переважають сам візит.

Надалі спробуємо структурувати наші поради відповідно до різних типів подорожей.

Визначення цілей та завдань

Місця пам'яті створюють неповторну атмосферу присутності й можуть викликати сильні емоції та бажання дізнатися більше про те, що тут відбувалося у минулому. Відвідання місця пам'яті поглиблює знання історії рідного краю, стимулює інтерес, мотивацію до навчання та може забезпечити прямий та відчутний зв'язок з людьми в минулому, який важко відтворити в класі.

Щоб мандрівка була пізнавальною та зрозумілою для учнів, ретельно плануйте обсяг і зміст інформації, а також кількість місць для відвідування. Краще відвідати одне місце, але попрацювати не кваплячись і не перевантажуючи учасників видами діяльності. Такий візит краще запам'ятається і матиме більший виховний ефект. Це особливо актуально, якщо зважати на складність, травматичний потенціал теми та емоційне навантаження після відвідання місць масових злочинів.

Маємо зазначити потрібне цільове спрямування візитів учнів до місць пам'яті разом з учителями: освітня мета – поширення знань, інформації про трагедію Голокосту; меморіальна мета – збереження пам'яті про жертв трагедії; моральна мета – заохочення відвідувачів до роздумів над моральними та духовними питаннями, які виникають на тлі подій Голокосту, а також розвиток особистісних якостей молодих людей, їхньої здатності до критичного мислення, емпатії, відповідальності за життєві вибори.

Завданням для педагога під час візиту є досягти свідомої та активної участі учнів в усіх запланованих заходах, коли кожний учасник демонструє розуміння того, що відбувається, висловлює думки, почуття, оціночні судження, має бажання брати участь у подальших заходах, висуває ідеї різноманітних видів діяльності та робить висновки під час рефлексії.

Самопідготовка учителя та підготовча робота з учнями: загальні поради

Готуючись до візиту, його організатор має тримати в полі зору весь захід і чітко розуміти, що і з якою метою до нього включено, а також якими будуть форми прикінцевої рефлексії та методи її проведення.

Педагог має бути впевнений, що відвідування місця пам'яті чи музею відповідає віку його учнів. Варто проконсультуватися з ресурсними особами щодо форми подачі інформації з врахуванням віку відвідувачів.

Педагог, який організовує навчальний візит, має бути обізнаним у темі Голокосту або попросити допомоги в ресурсної особи, яка є експертом з питання. Перш ніж давати рекомендації учням щодо їхньої роботи, педагог має сам добре орієнтуватися в інформації та бути готовим відповідати на запитання своїх вихованців.

Візиту може передувати читання книжок, перегляд фільмів з їхнім подальшим обговоренням, проведення уроків і тематичних виховних годин, дослідження документів та інших матеріалів у бібліотеці та інтернеті, збирання свідчень, інтерв'ю, спілкування зі спеціалістами. Організація і проведення меморіального візиту може покласти початок різноманітним дослідницьким та творчим проектам, налагодженню зв'язків з колегами й однолітками, а також сприяти створенню пам'ятних знаків, інформаційних стел, центрів і музеїв у місцевій школі чи громаді.

Ці заходи повинні мати чіткий акцент на вивченні історії Голокосту та геноциду ромів, але водночас можуть бути збагачені міждисциплінарними підходами, знайти застосування у таких навчальних предметах, як історія, література, суспільні дисципліни, мистецтво, та сприяти залученню до теми колег-викладачів відповідних предметів.

Настійно рекомендується, щоб організатори поїздки не лише розказували учням, як чинилися масові вбивства, а передусім наголошували на багатій культурній та духовній спадщині єврейського та ромського народів, яка була знищена злочинцями та їхніми поплічниками під час Голокосту.

Понад те, під час пам'ятних заходів важливо наголошувати на зв'язках єврейської громади з іншими громадами місцевості, на часі спільної історії та співіснування у всьому його різноманітті. Якщо це локальне місце пам'яті та місцева церемонія, дуже важливо підкреслити, що йдеться, наприклад, про односельців, котрі колись у цьому селі мешкали, ходили тими самими вулицями, відвідували ті само заклади, розбудовували місцеву громаду, а тепер через геноцид їх тут (майже) не лишилося.

Протягом підготовки візиту і вже на місці відвідання варто звертати увагу не лише на самі трагічні події, а й на те, в якому стані перебуває місце пам'яті, чи є на ньому ознакування, як це місце позначене, чи захищене власне поховання, хто і як докладав зусиль для його меморіалізації, як ставляться до цього місця місцеві мешканці та відвідувачі. Особливої уваги заслуговує розшифрування написів на меморіальних таблицях, аналіз їхніх зовнішніх та змістовних змін протягом часу, співвіднесення державної політики та місцевої пам'яті щодо вшанування вбитих. Дещо детальніше про ці питання вже йшлося у першому розділі. Для проведення таких спостережень скористайтесь «Путівником читання пам'ятки» з третього розділу.

Плануючи візит на місця пам'яті, слід провести серйозну підготовчу роботу. Незадовго до відвідування меморіалу педагог має ще раз обговорити візит з учнями, наголосити, що зараз місце може виглядати не так, як це було в минулому. Не слід налаштовувати учнів на те, що вони побачать жахливі картини. Це може призвести до небажаного «розчарування», коли школярі побачать звичайне сучасне село чи містечко. Якщо йдеться про місцевих учнів, які раніше нічого не знали про Голокост у їхній місцевості, у них може виникнути почуття недовіри щодо того, що подібні події могли статися поруч, адже вони тут живуть і «все знають» про своє селище чи місто. Тому повторно хочеться наголосити на важливості оповіді про життя євреїв та неєвреїв у вашому селищі чи місті до війни.

Якщо для ваших учнів таке відвідання перше, можливо, варто проговорити про особливості єврейських традицій та базові правила поведінки. Наприклад, цікаво познайомити учнів з єврейською традицією на знак вшанування померлих покладати камінчики на могили замість квітів. Одне з пояснень традиції сягає часів виходу єврейського народу з Єгипту, коли, слідуючи за Мойсеєм, євреї викопували ями для ночівлі в холодній пустелі. Коли ж на ранок хто-небудь помирав, його залишали в ямі, закладали камінцями й ішли далі.

Важливо звернути увагу учнів на текст написів на меморіалах, що були споруджені в рамках проекту «Захистимо пам'ять». Ці написи завершуються словами, традиційними для епітафій на єврейських могилах: *«Нехай душі їхні будуть зав'язані у вузол вічного життя»*.

Найкраще вже на цьому етапі зв'язатися з представниками єврейської чи ромської громади вашого або найближчого населеного пункту. По-перше, дуже важливо залучати до самих церемоній представників групи, про яку йтиметься. Це допоможе вам і вашим учням уникнути екзотизації та надасть можливість подолати деякі стереотипи. По-друге, традиції та релігійні норми можуть дещо відрізнятися залежно від території та місцевих особливостей. Попередні контакти дозволять вам уникнути потенційних конфліктів та заздалегідь дізнатися необхідну інформацію щодо традицій та норм поведінки.

Звісна річ, що під час відвідування місць поховань слід поводитися спокійно і стримано, зберігати тишу, не вмикати розважальної музики, не їсти, не грати в мобільні ігри, утримуватись від метушні, голосних розмов і зневажливих висловів на адресу померлих, незалежно від свого особистого ставлення до них. Це загальнолюдські норми, властиві особам будь-якої етнічної належності чи віросповідання. Нагадати про це учням варто ще до прибуття на місце пам'яті, аби не порушувати спокою загиблих запізнілим «вихованням» учасників візиту. Натомість важливо передбачити досить часу перед та після візиту для того, щоб дати відповіді на можливі запитання учнів та проговорити все, що їх цікавить, включно з упредженнями, які учні можуть мати. Також важливо усвідомлювати причини можливої невідповідної поведінки деяких учнів, яка може виникнути внаслідок прагнення уваги, вияву презирства чи як спосіб здолати стрес від отриманої інформації та негативних почуттів. Про це детальніше далі.

Варто подумати про те, що відвідувачі можуть привезти із собою для сторони, що приймає. Це можуть бути предмети, тексти чи будь-що інше, що може доповнити колекцію інформаційного центру чи місцевого музею.

Сторона, що приймає, має взяти до уваги, що відвідувачі, які повернуться з подорожі, напевно будуть презентувати її результати у своїй школі чи громаді. Тому важливо подумати про інформаційні буклети (вже надруковані або такі, що легко надрукувати на принтері в разі потреби). Школярі під час уроків праці чи малювання можуть створювати пам'ятні вироби саме для таких візитів. Хороша ідея – мати книгу відгуків і вражень для відвідувачів в інформаційному центрі, шкільному музею тощо.

Допомогти в (само)підготовці до навчального візиту або церемонії можуть відеозаписи попередніх візитів/церемоній, якщо такі існують. Для організатора це гарний спосіб спокійно поглянути на подію зі сторони та оцінити переваги й недоліки організації. Для учнів це може стати першим знайомством з місцевістю, допоможе сформувати очікування, а також уявити собі правила поведінки та вимоги до них як до учасників заходу. Тож у будь-якому разі варто подумати й про спосіб документування поїздки та відповідальних за нотатки, фото чи відео.

Підготовча робота з учнями: конкретні рекомендації для занять

Готуючись до візиту, педагог рекомендує учням матеріали для читання за темою Голокосту та геноциду ромів, проводить випереджальні освітні заходи. Читати можна енциклопедичні матеріали, статистику, спогади, інтерв'ю, дослідницьку літературу, інформаційні буклети, художні твори. Можна шукати таку літературу самостійно в бібліотеках, архівах, фондах музеїв, інтернеті або ж звертатися до громадських організацій, культурних товариств, релігійних громад, пов'язаних, наприклад, з єврейською історією, культурою та релігією.

Не будь-яка література широко доступна для пересічних користувачів і зрозуміла для учнів. Деякі тексти варто читати разом зі спеціалістами або принаймні разом з класом. На превеликий жаль, знайти самотужки достатньо матеріалів для читання з учнями буде нелегко. Деякі рекомендації ви побачите у прикінцевих розділах цього посібника.

У процесі підготовки до візиту педагог може організувати перегляд художніх та документальних фільмів на тему Голокосту з їхнім подальшим обговоренням для створення візуального та емоційного налаштування на сприйняття теми візиту. Невелику вибірку можна побачити у списку фільмів наприкінці посібника.

Педагог організовує учням пошук в інтернеті попередньої інформації, свідчень та фотографій, які стосуються місця візиту. Не рекомендовано відсилати учнів до самостійного пошуку інформації в інтернеті. Адже вони можуть зіткнутися з проявами так званого «заперечення Голокосту». Потрібно наголосити, що будь-який зна-

йдений матеріал необхідно переглядати разом, піддаючи його критичному аналізу, ставити запитання, обговорювати результати пошуку. Учні варто відправляти до перевірених джерел. Деякі рекомендації щодо них також розміщено наприкінці посібника.

Проблема пошуку матеріалів про більшість пам'ятних місць полягає в тому, що збереглось мало інформації з довоєнного та воєнного часу, адже нацистські окупанти намагалися повністю стерти сліди існування єврейського народу та його культури, а письмові документи ромського народу з того часу були зовсім нечисленні.

Однак інтерактивні методи роботи з джерелами дозволяють залучити учнів, навіть коли власне джерел не так багато за кількістю та обсягом. Поради для роботи з різними типами джерел та узагальнення інформації детально розписані у третьому розділі.

Якщо наявні інформаційні буклети про місце майбутнього візиту, педагог може роздати їх учням ще до відвідування.

Корисно, готуючись до поїздки, зібрати питання, які учні хотіли б поставити, та згрупувати їх за спрямуванням, щоб під час відвідання питання не дублювалися, були обдуманими й охоплювали всі аспекти змісту якомога детальніше.

Можна підготувати для учнів «щоденники подорожі» – записники, які дадуть учням можливість зафіксувати найважливіші моменти візиту: записати думки, поставити запитання, дати оцінку тому, що вони побачили й почули. Приклад такого щоденника ви знайдете у третьому розділі.

Якщо ваші учасники мають дуже різні нахили та зацікавлення, варто наперед подумати про розподіл ролей в групі, аби максимально залучити усіх учнів з огляду на їхні улюблені форми роботи. Хтось краще орієнтується в читанні, підготовці текстів та робить нотатки, комусь більше до вподоби знімати фото чи відео, хтось може взяти на себе стеження за цілісністю групи, іншим буде цікаво організувати прибирання, виставляти звук, майструвати навіси, запалювати свічки, відповідати за аптечку, перевіряти маршрут тощо.

Організаційна підготовка. Роль ресурсних осіб

Організацію візиту варто починати з розуміння групи відвідувачів. Уся організаційна робота буде залежати від віку, морально-психологічної зрілості та інформованості учнів. Як правило, до захо-

дів, пов'язаних з подіями Другої світової війни та Голокосту, залучають старших школярів. Досвід вчителів – учасників проекту «Захистимо пам'ять» показав, що можна і треба залучати учнів 6–7 класів, або й молодших. Дітям властиві емоції співчуття, і, за умови ретельної підготовки та відбору інформації з урахуванням вікових особливостей, можливо також залучати до візитів молодших школярів. Варто зазначити, що саме на групу учнів орієнтуються усі помічники й ресурсні особи, дотичні до візиту.

Здійснюючи міждисциплінарний підхід до підготовки візиту, педагог може залучити до справи колег – учителів різних предметів, зібрати їхні ідеї щодо організації навчальної діяльності учнів на місці пам'яті та використання результатів візиту для розвитку освітніх умінь та моральних якостей учнів.

Цікавим може бути досвід залучення до поїздки батьків учнів. Їхня участь у підготовці відвідувань місць пам'яті часто дає відчуття ширшої навчальної спільноти, яка підтримує справу, створює міцніший зв'язок поколінь, переміщує питання навчання і виховання з формальної у неформальну, особистісну сферу. Також це допоможе вчителю вибудувати ширше коло «союзників», котрі допомогатимуть йому в подібній діяльності у майбутньому. Досвід учасників проекту говорить про те, що змішані за віком учнівські, а також учнівські та дорослі аудиторії краще сприймають інформацію, краще її запам'ятовують і активніше дискутують між собою.

Готуючись до візиту, педагог зв'язується з ресурсними особами на місці відвідання: місцевими краєзнавцями, екскурсоводами, вчителями, свідками подій, працівниками музею, представниками місцевої влади та громади, які можуть допомогти в організації. З ними можливо обговорити зміст заходу, їхню зустріч з учнями тощо.

Разом з ресурсними особами варто також обговорити, які ще пам'ятні місця існують у цьому місті/селі, та чи можна їх відвідати або згадати. Історію Голокосту та геноциду ромів важливо і необхідно розглядати в контексті інших злочинів Другої світової війни та злочинів різних тоталітарних режимів у конкретній місцевості в різний час. Інколи має сенс у рамках свого заходу відвідати пам'ятні знаки іншим, навіть зовсім сучасним подіям, аби підкреслити зв'язок історії із сучасністю і стимулювати в учнів комплексне сприйняття історичної пам'яті та повагу до загиблих.

Прийняття групи відвідувачів також вимагає від місцевих організаторів багатьох зусиль і підготовки, адже меморіал має «працювати», нести інформацію, зберігати пам'ять, пробуджувати думки й почуття. Тут варто більше сказати про «союзників» у відвіданні, адже те, як буде виглядати пам'ятник і як пройде візит гостей, залежить не лише від педагога та учнів місцевої школи.

У місцях, де вже споруджено меморіали, є відповідальні особи, які мають слідкувати за тим, щоб місце меморіалу було у належному стані, прибране, доглянуте, захищене від природних факторів руйнування та впливу вандалів. Відповідальними за цей стан є представники місцевої влади, на охоронному балансі яких знаходиться споруджений меморіал. Якщо місце пам'яті було облаштоване силами волонтерів, представників місцевої громади чи культурно-релігійними товариствами, то саме до них варто звертатися по допомогу. Також слід залучати учнів місцевих шкіл, мотивуючи їх до збереження меморіалу.

Інформаційна робота на місцях пам'яті пов'язана з організацією освітньо-інформаційних центрів. Такі центри можуть бути створені у місцевій школі, шкільному музеї, бібліотеці, будинку «Просвіти», сільській раді чи центрі об'єднаної територіальної громади (ОТГ). Інформаційні центри мають не лише забезпечувати поширення інформації, а й постійно перебувати в пошуку, оновлювати свої ресурси через дослідження архівних документів, збирання спогадів, свідчень, ресурсів Інтернету.

Підготовка екскурсії може бути однією зі складових успішного відвідання меморіалу. Звичайно добре, коли є професійний екскурсовод, який добре знається на темі. Однак для досягнення виховної мети можна також підготувати екскурсоводів з-поміж старших школярів місцевої школи, адже інформація з вуст однолітків сприймається на більш особистому рівні, провокує глибшу цікавість до теми. Коли про події минулого розповідають молоді люди, з'являється надія, що пам'ять про ці події буде збережена у прийдешніх поколіннях. Особливим завданням для екскурсовода є не лише виклад інформації, а й залучення слухачів до активної участі в екскурсії за допомогою елементів інтерактиву (див. розділ 3).

Частиною меморіального візиту може бути спілкування з місцевими мешканцями, однолітками, можливо, свідками подій чи людьми, які чули й зберегли спогади старших. Організувати зустріч

з ними – дуже важлива й відповідальна справа. Свідка потрібно запросити, мотивувати, зорієнтувати на зміст, тривалість розповіді, поінформувати про можливі запитання, врахувати вік відвідувачів.

Якщо можливо залучити осіб, котрі пережили Голокост, чи членів їхніх родин, це значно збагатить досвід підготовки та проведення навчального візиту та/або церемонії вшанування пам'яті. Досить просто, з технічної точки зору, організувати прямі трансляції, якщо ці особи мешкають в іншому місці або поза межами України.

Підготовка до церемонії вшанування пам'яті

Дуже часто відвідання місць пам'яті присвячено саме скорботним датам. Церемонію вшанування може готувати місцевий або приїжджий організатор. Ідеально, якщо до справи беруться і господарі, і гості, які відвідують меморіальне місце. Під час підготовки церемонії потрібно приділити увагу двом головним напрямкам: змістовому (складання сценарію) та організаційному (створення всіх умов для успішного проведення церемонії).

Готуючи сценарій, потрібно пам'ятати, що це скорботний захід. Зміст його має бути виваженим, чітким, лаконічним, емоційно забарвленим, різноманітним за складовими формами. Він може містити виступи ведучих, офіційні промови представників місцевої влади, громади, культурно-громадських товариств, фрагменти релігійних церемоній (наприклад, кадиш – поминальну юдейську молитву), виступи свідків, родичів загиблих, дослідників, краєзнавців. У деяких випадках можуть бути доречними музика, художні номери, вірші²⁵.

Виступи представників влади, громади, церкви необхідно готувати. Промови таких запрошених гостей потрібно орієнтувати так, щоб вони не переказували історичну інформацію, а демонстрували ставлення до події, якій присвячений захід, висловлювали намір влади підтримувати збереження меморіального місця. Важливо наголошувати на примиренні, усвідомленні сучасними людьми глибини трагедії, відповідальності за пам'ять про минуле. Потрібно

²⁵ Як приклад можемо подати такі музичні твори: Томазо Альбіноні – Адажіо; Джон Вільямс – Музика з фільму «Список Шиндлера»; Джон Вільямс – Auschwitz-Birkenau; Джон Вільямс – Remembrances 2; Едвард Гріг – Смерть Озе; Вольфганг Амадей Моцарт – Lacrimosa; Ян Сібеліус – Сумний вальс.

наголошувати на загальнолюдських моральних цінностях, які єднають спільноти, роблять неможливим повторення трагічних подій геноциду в майбутньому.

Продумуючи сценарій церемонії, варто передбачити кульмінаційний момент – дію, яка є високим проявом емоцій, спрямована на закріплення в пам'яті цього меморіального заходу. Наприклад: загальне фото учасників церемонії, членів місцевої громади й гостей, у с. Калинівка, Житомирської області, пов'язання стрічок на берізки, висаджені у пам'ять про загиблих ромів в с. Дівошин, тривалий і гучний сигнал потягів в с. Колодянка, запалення лампадок, покладання камінців, читання імен загиблих, які вдалося віднайти, траурна хода, звуки метронома, ударів серця, живої музики тощо. Багато тут залежить від місцевих умов та творчості організаторів. Важливим є залучити до нього максимальну кількість присутніх людей, аби їхня роль вийшла за межі пасивного споглядання. Вдало підібраний кульмінаційний момент можна й потрібно перетворити на регулярний та втілювати щорічно. Про всяк випадок ідею варто узгодити з іншими організаторами церемонії, а також з релігійними авторитетами, аби впевнитися, що вона не порушує жодних традиційних або релігійних приписів.

Організаторам потрібно бути готовими до того, що сценарій може дещо змінитися в процесі події, а під час церемонії можуть траплятися й несподівані речі. Наприклад, в с. Бараші місцеві жительки, старші жінки, які пам'ятали трагічні події війни, на завершення церемонії провели християнський поминальний молебень за своїми загиблими сусідами біля новоствореного пам'ятника на їхній могилі. Потрібно бути готовим і до негативних, ворожих проявів, адже побутовий антисемітизм в нашому суспільстві ще не викорінений.

Попередньої перевірки та резервного плану потребують технічні засоби – батарейки мікрофонів, паливо для генератора, резервна електрична лінія тощо.

Якщо ви організовуєте масовий захід, важливо повідомити про нього поліцію та медиків, аби мати їхніх представників на місці на випадок, якщо комусь стане зле або хтось порушуватиме громадський порядок.

Організаційна частина підготовки церемонії охоплює широкий спектр завдань. Організатор не повинен брати всю підготовчу робо-

ту на себе. Доручіть частину роботи своїм вихованцям. Це підвищить їхню самооцінку і відчуття значущості через причетність до важливої громадської справи. Звичайно, контроль виконання доручень залишається за організатором.

Інформування про церемонію варто також організувати наперед. Це можна втілити через школу, церкву, місцеві ЗМІ, плакати, листівки у громадських місцях. Інформацію про проведення, а згодом і відгуки про церемонію чи меморіальний візит також добре розмістити на сайті місцевої громади чи на сторінці в соціальних мережах. Це спонукає більшу кількість людей здійснювати візити до місць пам'яті й брати участь у церемоніях. Наприклад, у м. Рава-Руська відбулися меморіальні заходи, фотографії з яких були розміщені в соцмережах. Після цього багато вчителів і учнів шкіл міста та навколишніх сіл висловили бажання відвідати меморіал і послухати екскурсію про довоєнне життя єврейської громади міста.

Якщо запланована церемонія має стати регулярною, краще від самого початку проводити її на рівні міста чи селища, залучити міські чи селищні структури, мотивуючи тим, що про їхню діяльність стане широко відомо, що підвищить їхній авторитет. Для співпраці необхідно контактувати із заступником з гуманітарної політики, інформувати владу про процес підготовки заходу.

Ми вже згадували, що важливо налагодити контакти з єврейською громадою, щоб більше дізнатися про культурно-релігійні традиції та запросити на меморіальні заходи її представників. Досвід проєкту «Захистимо пам'ять» показує, що участь у церемоніях духовних осіб християнських конфесій або інших релігій, що поширені в конкретній місцевості та користуються повагою великої частини вірян, значно посилює емоційну складову церемонії, додає їй універсального, примирливого характеру. Звісно ж, у випадку запрошення духовних лідерів, організатор так само має дуже чітко повідомити потенційних промовців про зміст та особливості церемонії й свої очікування від виступу. Якщо на місці пам'яті жертв Голокосту буде присутній, наприклад, рабин, то достатньо прочитання юдейської молитви, адже люди саме цієї віри були вбиті. Якщо юдейську молитву прочитати немає кому, можливо, варто розглянути варіанти іншої заупокійної молитви (але попередньо обговорити цю ідею з усіма залученими особами). Якщо на певному місці поховано представників різних релігій, то, звісно, спільна

молитва мала б стати потужним повідомленням громаді. Часто, замість молитви, може бути достатньо напутнього слова духовного лідера.

Важливим також буде завчасно сповістити про заплановану подію місцеві та регіональні ЗМІ, аби вони могли скерувати своїх представників або погодити з вами зміст матеріалу для публікації. Для представників ЗМІ необхідно завчасно підготувати інформаційні матеріали, в яких зазначено правильні назви, опис події, дати, імена, посади тощо. Такі матеріали варто передати перед початком церемонії. Тоді можна з вищою ймовірністю забезпечити правильну передачу всіх деталей церемонії в медійному матеріалі. Наприкінці посібника ви знайдете короткий перелік рекомендації щодо сценарію пам'ятної церемонії.

Подальші організаційні кроки можна віднести до розділу логістики.

Особливості логістики

Питання логістики важливі, адже відвідувані місця зазвичай знаходяться далеко за межами села чи містечка – у лісі чи серед поля. Потрібно враховувати також стан польових доріг і природні умови, продумати транспортування всіх учасників до меморіалу, забезпечити місця для сидіння, засоби від сонця і дощу, питну воду, тінь, задоволення санітарно-гігієнічних потреб. Під час проведення регулярних церемоній необхідно продумати встановлення звукової апаратури, комп'ютера, генератора електричного живлення, мікрофонів, підсилювачів звуку.

Намагайтесь перевірити стан місця відвідання напередодні. Якщо це не видається можливим, сплануйте візит так, щоб в разі потреби привести його до ладу. Зверніть увагу, що варто брати із собою не лише предмети для вшанування пам'яті, а й легкий універсальний інструмент, сміттєві пакети, а також кілька ганчірок, пластикові рукавички та розчинник (аби прибрати можливі сліди діяльності вандалів: сміття, розливу фарбу, неналежні написи). Це теж є спільним ритуалом вшанування пам'яті та формою участі для учнів.

Педагоги, які організують візит, мають ознайомитись з правовими вимогами до транспортування школярів, підготувати разом з адміністрацією школи усі необхідні документи та продумати логістику візиту. Для цього:

1. Завжди плануйте візит завчасно. Краще за місяць, якщо це автобусний тур, і за 45 днів, якщо це поїздка на потязі.
2. Щоб визначити, скільки дорослих потрібно взяти в поїздку з дітьми, вам потрібно знати, скільки дітей в групі. Для 15-ти дітей зазвичай їдуть 1 супровідник та 1 гід, для 30-ти дітей – 2 супровідники й 1 гід, для 40-а дітей – 1 керівник і 3 заступники, також додається 1 медичний працівник. Оптимальна кількість школярів в групі – 20–30 осіб.
3. Автобусний тур школярів не може бути нічним. Найбільш ранній виїзд автобусу для школярів – це 6:00 ранку, а повернутися треба не пізніше 23:00.
4. Враховуйте фізіологічні особливості й стан здоров'я тих, хто поїде.
5. Складіть план подорожі. Дізнайтеся більше про місця, які збираєтеся відвідати.
6. Перед поїздкою проведіть школярам інструктаж з техніки безпеки та поведінки. Визначте місце зустрічі, роздайте кожному школяру контакти супровідників. Проінструктуйте, куди вони можуть звернутися в разі виникнення проблем.
7. Потурбуйтеся про документи. Адміністрація школи, поліція та туроператори завжди ознайомлені з актуальними правилами організації поїздок. Ретельно дотримуйтеся їхніх вимог.

2.2. Під час візиту

Отже, велика підготовча робота проведена, і настає час власне візиту до меморіального місця. Хоч би які події, заходи та види діяльності були заплановані під час відвідування меморіальних місць, слід пам'ятати, що учні – це не споживачі «послуг», а безпосередні активні учасники всього, що відбувається під час візиту.

Якщо ви відвідуєте місце вперше

Під час першого візиту, коли учні майже нічого не знають про місце, куди вони прибули, варто ознайомити учасників з культурно-історичним середовищем міста чи селища. Виділіть час для того, щоб більше дізнатися про те, як жили люди в цьому місці до війни,

якими були реалії спільного життя громади, якими були стосунки між людьми різних національностей та віросповідань, які ще пам'ятні знаки та місця є в цьому населеному пункті. Для такої роботи підійде візит до місцевого краєзнавчого чи шкільного музею, зустріч у сільраді, школі чи будинку культури. Різноманітні види активності можуть відбуватися на відкритому повітрі – біля пам'ятника, на вулицях села чи містечка. Це може бути бліц-інтерв'ю з перехожими місцевими жителями. Можна також організувати групову роботу з короткими уривками спогадів, фрагментами документів, картами місцевості тощо (див. також розділ «Скарбничка методів»). У випадку першого відвідання варто передбачити час на екскурсію. Попри всю попередню інформативну підготовчу роботу, гості довідаються більше інформації на місці й зможуть поставити свої запитання. Тому екскурсія може відхилитися від класичного викладу, а натомість стати різновидом інтерактивного обміну інформацією і думками. Зворушливий ефект присутності на місці подій сприяє різноманітним видам роботи з історичними документами й матеріалами. Детальніше про рекомендації щодо організації екскурсії читайте в третьому розділі.

Основною частиною відвідування, звичайно, є вшанування пам'яті загиблих на меморіальному місці. Про підготовку та вигляд цього елемента вже йшлося та ще йтиметься окремо.

Рекомендується проводити заходи, у центрі яких стоять історії реальних людей, чії імена або особи відомі, або дізнатися про них в ході дослідження, наприклад: євреїв, які раніше жили в цьому місті або районі, колишніх вчителів або учнів школи. Якщо приділяти особливу увагу іменам, особам і життю жертв Голокосту, це сприятиме відродженню почуття людської гідності всіх тих, кого вбили. Нагадуючи про те, що загиблі були членами місцевих громад з давніми традиціями, а не лише статистичною одиницею у даних про кількість загиблих у газових камерах або похованих у спільних могилах, педагоги сприятимуть поверненню пам'яті про багатобарвне життя у цій місцевості в період між двома війнами. Так само можна згадати про історії тих, кому вдалося вижити, та тих, хто рятував переслідуваних від смерті.

Пам'ятні заходи присвячені загиблим, котрих брутально позбавили життя. З цієї причини не рекомендується детально, поза простою згадкою, фокусуватися на злочинцях, убивцях або їхніх

поплічників: захід присвячено не їм. Так само варто уникати матеріалів, вироблених цими особами, наприклад, пропагандистських фото чи свідчень есесівців або колишніх службовців поліції. У таких матеріалах часто міститься здегуманізований, об'єктивований образ жертви, що прямо суперечить меті заходу – відновленню гідності вбитих. Якщо в конкретному контексті є необхідність детальніше розглянути, ким були злочинці та їхні добровільні або примусові поплічники, для цього потрібно передбачити інший час поза місцем пам'яті й моментом вшанування.

Педагог повинен організувати роботу протягом відвідання місця пам'яті так, щоб заохочувати учнів до обговорення, роздумів та обміну думками під час опрацювання документів, фотографій, відеосвідчень, спілкування з місцевими жителями. Слід подумати про час, простір і форми для такої роботи. Варто уникати використання симуляцій, рольових ігор, які спонукають учнів ототожнювати себе з винуватцями чи жертвами. Хоча емпатійна діяльність може бути дуже ефективною технікою для молодих людей, допомагаючи висвітлити людський досвід та реакцію на події в минулому, потрібно особливо уважно ставитись до вибору таких заходів, особливо на автентичних місцях (див. «Скарбничку методів»).

Пригадаємо також про міжпредметні зав'язки, які урізноманітнять діяльність та активують ширші можливості учнів. Це може бути робота з текстом історичного документа, відеосвідченням, спогадами (історія), обговорення фрагмента літературного твору (література, особливо цінно, якщо твір безпосередньо пов'язаний з місцем візиту), аналіз правової ситуації, розв'язання дилеми (суспільні дисципліни), малювання або створення візуальних схем, постерів (мистецтво, громадянська освіта).

У процесі візиту і педагог, і учасники мають пам'ятати про ведення «щоденника подорожі», який допоможе їм впоратися з подальшими завданнями. Педагог обов'язково має виділяти час на виконання завдань чи збір матеріалів. Учні можуть записати свої враження, запитання та спогади. Це сприятиме ефективнішій рефлексії після завершення візиту.

Добре буде також організувати зустріч однолітків – гостей та місцевих школярів – їхнє спілкування, обмін думками й досвідом. Така зустріч може відбутися як під час відвідування, коли місцеві школярі й гості йдуть до пам'ятника разом чи спільно прибирають

меморіал, так і після його завершення, у час відпочинку. Можна організувати спільне проведення опитувань, збирання інтерв'ю, обговорення проблем і планів на майбутнє, обмін досвідом. Таке спілкування посилює у господарів почуття відповідальності за місце, в якому вони живуть, та розвиває у гостей уміння ставити запитання, збирати інформацію, відбирати важливе.

Якщо це повторюваний візит

Після загального знайомства і вшанувальних заходів на місці пам'яті під час першого візиту відвідувачі можуть продовжувати співпрацю з місцевими школярами й педагогами, щоб організувати повторний візит чи зробити такі зустрічі регулярними. Міцною і тривалою може бути співпраця, якщо відвідувачі родом з відносно близької сусідньої місцевості, і для них приїзд не складає особливої проблеми. У такому режимі спілкування й співпраці організатор відвідувань може зосередитися на деталізованішій дослідницькій та виховній активності, не намагаючись охопити великий обсяг інформації одразу, натомість приділяючи увагу роботі, яка сприяє виробленню навичок дослідження історичних джерел, збиранню свідчень, формуванню цінностей. Також це дає можливість обирати для кожного візиту окрему тему, аспект або присвяту. Варто разом з учнями проводити аналіз кожного попереднього відвідування, аби з їхньою допомогою планувати зміст наступних.

Якщо йдеться про місцевих школярів, які долучилися до проєктів «Захистимо пам'ять» та «Мережа пам'яті» і стали опікуватися меморіальними місцями, то візити стають регулярними. Наприклад, раз на місяць з метою доглянути й прибрати пам'ятне місце. Вони можуть виробити спеціальний ритуал відвідування, залучаючи до нього нових учасників зі своєї школи та сусідніх місцевостей. У такому разі педагог-організатор заходів стає своєрідним координатором усієї діяльності й надійною ресурсною особою, до якої можуть звертатися відвідувачі.

Вебсайти місцевої влади, школи, а також згаданих тут проєктів можуть стати потужною інформаційною платформою, на сторінках якої можна не лише висвітлювати події вшанування, а й ділитися навчально-виховним досвідом, спілкуватися з людьми, які хотіли б відвідати означене місце пам'яті.

Якщо це роковини пам'ятних дат

Добре, якщо ваш візит буде присвячений місцевим пам'ятним заходам. Про їхню підготовку та особливості вже йшлося вище.

Надзвичайно важливо пояснити учням або ширшій аудиторії, чому відвідування та/або церемонія відбуваються саме в цей конкретний день та на цьому конкретному місці.

Аби уникнути повторень у церемоніях вшанування роковин трагедії і не звести нанівець інтерес до таких заходів, організатори, окрім традиційної частини церемонії вшанування, можуть щороку влаштовувати різні тематичні присвяти: певним особам, рятівникам, подіям, тим, хто врятувався. Це робитиме щорічні церемонії особливими.

Щорічну церемонію на меморіальному місці можна доповнити тривалішими супутніми заходами, які можуть спланувати й провести місцеві організатори (наприклад, вчителі місцевої школи разом зі своїми учнями). Це можуть бути виставки дитячих малюнків за темою, експозиції фотографій і документів, демонстрація документальних та художніх фільмів у школі або будинку культури, перегляд відеосвідчень, пов'язаних з місцевими подіями, створення інформаційних стендів, проведення круглих столів, дискусій, лекторіїв, до яких можуть бути залучені ресурсні особи, згадані нами вище.

Форми й методи роботи під час візиту

Форми й методи роботи з учнями на місці пам'яті залежать від багатьох чинників:

- які цілі й завдання ставить перед собою організатор на час візиту;
- як виглядає пам'ятне місце – чи споруджено меморіал, чи пам'ятник старий і пошкоджений, чи місце взагалі ніяк не означене тощо;
- наскільки учні готові до будь-якої діяльності;
- скільки часу відведено на візит;
- які погодні умови візиту.

Залежно від цих умов, педагог продумує методи й форми діяльності під час відвідування. Звісно ж, тут можуть стати в пригоді всі згадані вище методи роботи з учнями. Їх можна як розподілити на

попередні й події, так і повторити ті самі види роботи до, під час і після візиту – адже в кожному випадку учасники трохи по-різному виконуватимуть однакові завдання, по-різному сприйматимуть однакові тексти або інші джерела.

Якщо метою візиту було здобути інформацію про події у відвіданому місці під час Голокосту, доречно буде застосувати роботу в групах з текстовими документами, фотоматеріалами, послухати свідчення та інтерв'ю в процесі проведення дослідження.

Якщо меморіал уже споруджено, варто попрацювати не лише з історичною інформацією, а й приділити увагу роботі з візуальними символами, втіленими у меморіалі.

Якщо пам'ятник старий, потребує серйозного ремонту чи заміни, або на могилі й зовсім немає знаку, можна застосувати цікаву активність – «Мій ідеальний пам'ятник». Тут також буде доречно застосувати групу методик досліджень і проєктів, аналізу і планування (метод «SWOT аналізу», «Метаплан»). Як результат, учні можуть стати ініціаторами спорудження пам'ятника на місці трагедії та запропонувати свої ідеї спонсорам і волонтерам.

Якщо часу небагато або є несприятливі умови перебування на меморіальному місці, можна застосувати метод «Спалах». Висловлювання мусять бути яскравими й стислими, як спалах у темряві. Для яскравішої картини ці вислови можна записати у щоденники подорожі, а згодом, коли відбуватиметься прикінцева рефлексія, виписати на фліпчарті, і тоді вони репрезентуватимуть усю подію цілком.

Якщо група учнів має проблеми з вільним висловлюванням, для «розігріву» знадобляться методи побудови висловів «Метод ПРЕС», «Незавершене речення», «Мікрофон».

Опис згаданих (та деяких інших) методик ви знайдете у третьому розділі цього посібника.

Організуючи різні форми роботи, педагог не має забувати про контроль за регламентом виконання завдань, виділяти достатньо часу для церемонії пам'яті, записів у щоденник подорожі, прибирання меморіалу.

Поведінка учнів, можливі реакції та їхні причини

Тема Голокосту тяжка для сприйняття, потенційно травматична за своїм змістом і впливом на дитячу психіку. Тому педагог має

бути особливо уважним до тих учасників візиту, які очевидно були сильно вражені почутим і побаченим під час відвідування. Для таких учасників особливо важливо створити умови для вираження почуттів і висловлення думок. Такі моменти не можна залишати непроговореними, щоб уникнути депресивних настроїв учасників.

Особливо складно говорити про трагічні речі з дітьми й підлітками, психіка яких є несформованою, нестабільною і може легко травмуватися. Реакції на трагічні події можуть проявлятися в дуже широкому спектрі: від замкнутості, мовчання, заглиблення в себе, до плачу, істерики, які можуть призвести до нервових розладів, внаслідок яких дитина боїться залишатися сама і погано спить вночі. Трапляються і протилежні прояви неадекватної реакції, коли дитина збуджується, починає кричати, сміятися, тікає і всіляко демонструє несприйняття трагічної інформації, намагається таким чином втекти від стресу.

Дітей потрібно готувати до сприйняття інформації обережно й поступово. Власне, саме тому необхідним є попередній етап, підготовка до відвідання та рефлексія після неї.

Потрібно мінімізувати дотик до минулого молодших школярів. Інформація має бути мінімальна і неконкретна, щоб не породжувати у дітей відчуття небезпеки. Деякі педагоги вважають, що захід вийшов вдалим, якщо під час розмови про Голокост демонструвалися страшні фото і кінофрагменти, а більшість учасників плакали. Навпаки, у дитячій та підлітковій аудиторії слід утримуватися від страшних прикладів, не показувати відвертих фото і фільмів, щоб таким чином не доводити до появи неадекватних реакцій. Власне, плач є типовою та нормальною реакцією на інформацію та почуття, пов'язані з Голокостом та геноцидом. Ненормальним є ставити по-яву сліз за мету, плануючи свій захід.

Якщо гостра, неадекватна реакція все-таки виникла (шум, сміх, несприйняття), не потрібно гнівно загострювати на цьому увагу. Не варто влаштовувати «розправу» над порушником, соромити, публічно засуджувати його. Інколи буває достатньо просто піднести палець до рота і показати, що зараз потрібно зберігати тишу, а потім спокійно про це поговорити: «Ти так розхвилювався, що не міг стриматися...». Можна критикувати вчинки підлітка, а не його самого. Будь-яку неадекватну реакцію варто спокійно обговорити, акцентуючи увагу на тому, як люди поведуться, коли трапляється

горе чи сумна подія. Не потрібно відкидати чи нехтувати почуттями підлітка (зокрема, фразами на зразок «Перестань плакати»). Потрібно просто побути з ним поруч, торкнутися, обійняти.

Добре запропонувати дітям виразити свої почуття словами, обговорити те, що викликало гостру реакцію, висловитися в колі, починаючи свій вислів за методом незавершеного речення: «Мене обурило.., мене вразило.., мене схвилювало...». Продовжуючи розмову, педагог може наголосити, що ці події відбулися давно, і поговорити про те, чому вони вчать людей, які висновки має зробити людство. Або навпаки – попросити учнів виразити почуття без слів, наприклад, намалювати їх, підібрати музику. Під час візиту дуже корисним засобом зняття стресу є прибирання на могилі, коли фізична активність відвертає увагу від важкого психологічного шоку.

Особливості логістики

Під час візиту важливо тримати в полі зору природні фактори, які можуть суттєво завадити проведенню роботи на місці пам'яті. Якщо місце відвідування знаходиться при дорозі, серед поля на пекучому сонці, під дощем чи вітром, через що немає змоги залишатися там дуже довго, варто підготувати місце, де розмову можна продовжити, – у школі, музеї, будинку культури тощо.

Також варто мати резервний план дій на випадок, якщо тривале перебування на місці пам'яті стане неможливим через раптові погодні умови або з інших причин. Організатору варто чітко спланувати мінімум, який важливо здійснити саме на автентичному місці (наприклад, кульмінаційний елемент вшанування, про який вже писалося вище, або зачитування уривків зі свідчень очевидців), та речі, котрі можна перенести у приміщення чи виконати до або після відвідування (наприклад, роботу з документами, обговорення свідчень тощо).

Потрібно заздалегідь дізнатися про місця, де можна попити води, сходити в туалет, помити руки, присісти для відпочинку, поїсти, прийняти ліки, та мати кілька запасних варіантів. Добре, якщо парасольки, воду, бутерброди, вологі серветки й базові медичні засоби група привезе із собою.

Варто також розподілити обов'язки та план дії між організаторами на випадок, якщо комусь стане зле, хтось відстане від групи,

комусь потрібно буде зробити зауваження, хтось повинен буде роздати матеріали, свічки, камінці тощо. Одній особі важко встежити за усім, тож краще, коли кожен має свою сферу відповідальності та чітку інструкцію до дії. Це особливо актуально у випадку організації церемонії вшанування.

Якщо комусь з учасників стало погано під час поїздки, необхідно надати першу медичну допомогу, призначити додаткові зупинки. Якщо першої допомоги недостатньо, віддати водієві розпорядження змінити маршрут і направитися до лікарні в найближчому населеному пункті.

2.3. Після візиту

Відвідання місця пам'яті не завершується разом з поверненням додому або до школи. Останньою складовою візиту обов'язково мусить бути рефлексія, простір для висловлення власних думок, почуттів, впорядкування отриманих знань та планування наступних кроків. Форми та види рефлексії відрізнятимуться залежно від поставлених на початку цілей та систематичності подібної роботи. Однак сама наявність цього етапу допоможе проробити досвід відвідання місця з травматичною історією та «вписати» цей досвід у світогляд учнів.

Рефлексія та її форми

Як і будь-яка навчально-виховна діяльність, візит до місця пам'яті має завершуватися рефлексією, адже саме в її процесі відбувається остаточне оформлення умінь, навичок і почуттів, на які націлював учнів педагог під час меморіальної подорожі. Рефлексія може бути короткотермінова, організована по гарячих слідах, і проходить на завершальному етапі візиту. Вона складається з простих запитань і відповідей, які мають на меті упорядкувати думки й почуття учасників та зняти стрес після роботи з темою Голокосту. Запитання можуть бути такими:

- Яке місце ми відвідали?
- Що ви бачили під час візиту?
- Про що ви дізналися і чого навчилися?

- Які види діяльності були для вас важливими й корисними? Чому?
- Що для вас було складним? Чому?
- Що ви відчували (зрозуміли), беручи участь у меморіальних заходах?
- Про що ви хотіли б розповісти, коли повернетесь додому?
- Що вас найбільше вразило чи обурило?
- Які зауваження чи побажання ви хотіли б висловити людям, що вас приймали?

Педагог може збільшити або зменшити кількість запитань, провести рефлексію в усній або письмовій формі, запропонувати учням написати есе після обговорення в групі або звернутися до більш творчих вправ і технік миттєвого вираження почуттів та зняття стресу.

Якщо ви давали заповнювати щоденник відвідувача, обов'язково варто обговорити результати. Щоденник є справою дуже особистою, тож цитування власних записів або участь в обговоренні має бути виключно добровільним. Примусове збирання та подальше цитування щоденників неприпустиме.

У розділі «Скарбничка методів» ви знайдете різноманітні методи проведення рефлексії: «Карта персонажа», «Спалах», «Координати рефлексії», сенкан чи хоку на задану тему. Такі методика дозволяють не лише впорядкувати думки, а й зняти напругу з учнів після відвідування місця трагедії.

Ваше відвідання має мати логічне завершення та логічне продовження. Інколи в цьому може допомогти така проста річ, як відгук про візит у книзі відвідань. Таку книгу можна вести довший час, аналізувати попередні записи, повертатися до них разом з учнями.

Упорядкування результатів відвідання

Упорядкування результатів відвідання має дві мети. З одного боку, це одна з форм рефлексії та опрацювання отриманого досвіду й передачі його іншим. З іншого боку, детальний аналіз відвідання чи церемонії разом з учнями допоможуть спланувати подальшу роботу над темою та скласти побажання до наступного візиту.

Після закінчення візиту керівник групи спільно з учасниками можуть підготувати інформацію про його результати (у вигляді пре-

зентації, стінгазети, фотовиставки, на сторінках друкованого органу навчального закладу чи в рамках тематичного масового заходу). Придбані під час відвідин цікаві матеріали можуть бути оформлені у виставку або розміщені в музеї в межах навчального закладу. Оформлені матеріали також варто розповсюдити у ЗМІ та соцмережах.

У процесі аналізу вашого з учнями досвіду обов'язково визначиться коло питань, які були розглянуті поверхнево або не були закриті після відвідування. Таким питанням варто присвятити окремі уроки чи години спілкування. Щось (наприклад, розгляд особливостей нацистської ідеології) можна спланувати як підготовку до наступних візитів чи акцентувати увагу учнів на тому, що заплановано вивчати відповідно до шкільної програми з історії. А щось, як-от зустріч зі свідками подій або написання листів у земляцтво до вихідців з вашого населеного пункту, варто зробити не відкладаючи.

Якщо, наприклад, учні глибоко зацікавляться єврейською культурою, то можна буде спланувати окрему серію занять, візитів спеціальних місць чи зустрічей з представниками громади, які не будуть присвячені трагічним подіям, а отже, їх можна буде провести у більш неформальній та веселій атмосфері.

Власне, після кількох візитів у вас назбирається певна кількість типових запитань, які виникають щоразу. Вчителі – учасники проєкту радять у такому разі заводити собі записник з типовими питаннями та відповідями, аби мати все напоготові. Цей записник завжди можна доповнювати й уточнювати, а також укладати разом з учнями.

Подальші плани та форми роботи

Довгострокова рефлексія – це вплив результатів візиту на продовження роботи. Подальша робота повинна відповідати на запитання, поставлені учасниками у процесі меморіальної поїздки, і допомогти їм розвинути те, що вони дізналися під час візиту, у ширшому контексті. Таким чином, що робити далі?

Після повернення з подорожі й презентації її результатів варто зібрати учнівські пропозиції, думки, побажання продовження досліджень, ідеї проєктів, красномовних стендів, кутків, музеїв, інформаційних центрів, навчальних матеріалів у школі, «Просвіті», будинку культури, сільраді, бібліотеці тощо. Така робота передбачає

тісне спілкування, обмін досвідом і матеріалами як із педагогами та учнями у місцях, де вже створені меморіали, так і з тими, хто також хоче долучитися до проєкту «Захистимо пам'ять/Мережа пам'яті» і створити такий меморіал у своєму населеному пункті.

Педагоги повинні заохочувати учнів демонструвати особисту ініціативу і брати на себе відповідальність за організацію заходів, відповідних їхньому віку. Це можуть бути:

- елементи уроків у рамках вивчення різноманітних предметів, зокрема, музики, образотворчого мистецтва, літератури, історії, етики, громадянської освіти (під час проведення уроків педагога, які беруть участь у проєкті, можуть приділяти більше уваги репрезентації теми Голокосту в навчальній діяльності);
- підготовка екскурсодів та змісту екскурсій на основі місцевої історії;
- створення цифрових матеріалів (панорамних фотографій, відео-свідчень, оцифрування документів та експонатів) для організації дистанційного відвідування пам'ятних місць;
- проведення Днів пам'яті жертв Голокосту (адміністрація школи, вчителі та школярі можуть скористатися цією можливістю для того, щоб розглянути й обдумати випадки ксенофобії, расизму та антисемітизму, що сталися в їхньому середовищі за останній рік);
- створення театральних студій, постановки п'єс, напрацювання пам'ятних церемоній (однак із застереженнями, про які вже йшлося);
- експедиційне навчання – проведення літніх таборів, експедицій під час канікул, де учні та педагоги-учасники проєкту матимуть змогу зустрічатися та обмінюватися досвідом для організації спільного глибокого дослідження теми Голокосту в обраній місцевості (див. детальніше про експедиційне навчання у розділі 3).

За такого підходу до організації відвідання місць пам'яті педагог може бути впевненим, що його робота – це не поодинокий випадковий захід, а частина комплексу навчально-виховної роботи, побудованої навколо історії Голокосту чи геноциду ромів. Така робота формуватиме шанобливе ставлення до прав людини, особливо до прав меншин, стимулюватиме критичне мислення, сприятиме підвищенню рівня особистої відповідальності, вибудовуватиме розуміння того, якою має бути політика пам'яті.

2.4. Візити та вшанування пам'яті в умовах дистанційного навчання

Візити до місць пам'яті часом утруднені різними обставинами: віддаленістю місця, браком часу чи коштів на проїзд, погодними умовами, порою року, бездоріжжям, епідемією коронавірусу. Іншими словами, коли неможливо зібрати велику кількість дітей разом у певному місці, альтернативою можуть стати різні форми дистанційної роботи або змішаного навчання.

Дуже добре, якщо вдалось заздалегідь зробити панорамне фото або панорамне фільмування місця пам'яті й розмістити їх в інтернеті. Тоді досить легко організувати віртуальну екскурсію. Її можна доповнити відеозв'язком у Skype, Zoom чи інших програмах з місцевим екскурсоводом, краєзнавцем, учнями й учителем місцевої школи. Віртуальні відвідувачі зможуть не лише побачити власне меморіальне місце, а й поставити запитання, взяти участь в обміні думками, дискусії.

Деякі місця пам'яті, особливо якщо їхньою частиною є музей, мають свої сайти з віртуальними турами, відеозаписами, історичною та іншою інформацією. Робота з такими онлайн просторами не може замінити відвідання конкретного місця, але зможе стати важливим проміжним чи підготовчим кроком у разі, якщо подорож чи масовий захід неможливі.

Взагалі, в умовах невизначеності, як-от необмеженого в часі карантину, краще не відкладати заходи на потім, бо це створить додатковий стрес для організатора і зменшить мотивацію учасників. Натомість варто продумувати розширену програму підготовки, котра ефективно замінить час очікування на відвідання або захід, та адаптувати свої плани до поточної ситуації. Адже досвід карантину чи адаптивного карантину 2020 року показав, що невпевненість у планах може поглиблюватися тривалий час, значно шкодячи освітньому та комеморативному процесу.

Наприклад, під час вшанування пам'яті жертв Голокосту 27 січня учасники проєкту з Вінниччини та Житомирщини проводили меморіальні заходи у своїх школах. Потім, через дуже холодні погодні умови, лише невелика група учнів виїжджала на місця масових поховань жертв Голокосту, щоб покласти камінці та запалити свічки. Цю церемонію знімали на відео і потім переглядали разом.

Іншим способом провести подібну роботу є пряма трансляція через різні додатки або фейсбук. Коли на місці може бути присутня лише одна чи кілька людей, решта може підключатися у прямий ефір з власних домівок або класу. Сьогодні така форма роботи не вимагає спеціального обладнання чи надмірних технічних навичок, однак потребує стабільного інтернет-зв'язку.

В одному з підрозділів вище вже йшлося про те, що варто завжди знімати (за можливості, напівпрофесійно чи цілком професійно) усі меморіальні візити, заходи або екскурсії. Таким чином ви завжди матимете матеріал, який частково замінить відкладену поїздки групи на місце або знадобиться для підготовки заходів у дистанційному форматі.

До заходів, які проводяться дистанційно, можна віднести Zoom-конференції, до яких учасники заздалегідь готують виступи, повідомлення і запитання. Власне, подібні конференції є важливим елементом змішаного навчання, адже будь-яка дистанційна та самостійна робота учнів у царині вшанування пам'яті чи дослідження історії Голокосту, геноциду, інших злочинів Другої світової війни мусить проговорюватися в безпечному колі. Тож такі конференції можна планувати як самостійні заходи або як підтримку альтернативним формам роботи учнів, коли немає можливості зібратися на обговорення наживо.

Окремою формою дистанційної роботи може стати онлайн спілкування на тематичних сайтах, форумах, групах у соцмережах тощо. Таке спілкування може поєднувати учнів та старших мешканців, значно розширювати коло обговорення, сприяти обміну матеріалами (фільмами, книжками чи загальними порадами) для зацікавлених осіб.

Понад те, дистанційний формат роботи варто використовувати задля встановлення зв'язків з родинами тих, хто вижив, їхніми нащадками, сім'ями праведників, вихідцями із села або міста, котрі тепер мешкають по всьому світу. Встановлення таких зв'язків допоможе організувати онлайн заняття з учнями, дізнатися особисті історії з перших уст, зібрати додаткові матеріали для роботи, а головне – сприятиме взаємному подоланню стереотипів.

У світі існує багато «земляцтв» – згромаджень євреїв-вихідців з України, яким вдалося уникнути трагічної долі жертв Голокосту. Вони переважно організовані за місцевістю, звідки приїхали усі

або більша частина їхніх учасників. Часто земляцтва стають точками збору усієї інформації про долю єврейської громади свого села або міста, мають контакти до усіх учасників земляцтва, можуть ділитися власними архівами, а головне – за нагоди організувати групу своїх представників для відвідання вашої місцевості та участі (реальної або віртуальної) у вшанувальних заходах.

Багато форм та методів роботи з учнями можна адаптувати до дистанційного або змішаного навчання. Деякі з них власне створювалися як дистанційні, аби в них міг брати участь кожен. Серед таких методів можуть бути марафони написання листів, онлайн флешмоби, віртуальні конкурси малюнків або фотографій. Часто в умовах дистанційного навчання можна приділити увагу формам і темам, на які у звичному освітньому процесі може не вистачати часу. Наприклад, переклад та аранжування пісень (як традиційних місцевих, так і тематичних), написання або переклад й декламування віршів, створення віртуальних карт або інтерактивних маршрутів, укладання тестів або завдань до онлайн квесту. Зазвичай такі форми роботи потребують довшого часу та глибшого залучення учасників. В умовах дистанційної або самостійної роботи втілити їх буває легше.

Найголовнішою тезою є те, що робота з вшанування пам'яті та навіть меморіальні заходи не мусять завмирати та відкладатися на невизначений термін через зовнішні обставини або неможливість відвідати конкретне місце. Натомість можна й варто адаптовувати процес таким чином, аби максимально ефективно компенсувати обмеження часу, ситуації чи карантину. У такому разі, потім відвідання відбудеться вже на глибшому, більш осмисленому рівні.

У цьому розділі ми пропонуємо вам набір методів, які вважаються універсальними. З них можна сконструювати активності за вашим бажанням і відповідно до поставлених вами цілей. Ви можете наповнити їх своїм змістовним матеріалом, підібрати тексти, фото- і відеоматеріали, додати свої запитання.

3.1. Методи висловлення думок і вибору позицій

Метод «Мікрофон»

Метод «Мікрофон» дає можливість кожному й кожній сказати щось швидко, по черзі, відповідаючи на запитання або висловлюючи свою думку. Педагог каже учням: «Уявіть, що ви тримаєте в руках мікрофон і вам потрібно висловити думку». Говорить тільки той або та, у кого в руці «уявний мікрофон». Після вислову «мікрофон» передається далі по колу учасників. Подані відповіді не коментуються й не оцінюються. Таким методом добре проводити знайомство, збирати очікування чи прикінцеві рефлексії.

Метод «Незакінчені речення»

Цей метод часто поєднують із «Мікрофоном». Він спонукає учасників до ґрунтовного вислову в короткій стислій формі, до порівняння думок, пошуку нових ідей та аргументів. Робота за такою методикою дає присутнім можливість вільніше висловлюватися стосовно запропонованих тем, відпрацьовувати навичку говорити стисло, але переконливо й по суті.

Роботу організовано так: визначивши тему, з якої учні будуть висловлюватися в «колі ідей» або використовуючи «уявний мікрофон», учитель формулює незакінчене речення і пропонує учням за-

кінчувати його. Кожен наступний учасник обговорення має починати свій виступ із запропонованої формули. Учасники працюють із відкритими реченнями, наприклад: «Після нашого візиту до місця пам'яті я зрозумів(ла), що...», «На сьогоднішньому занятті для мене найважливішим відкриттям було...», «Ця інформація дає нам підстави для висновку, що...» тощо.

Метод незавершених фраз

Цей метод є різновидом попереднього. Застосовувати його можна усно і письмово.

Кожен учасник на окремих аркушах пише продовження речення, початок яких педагог написав на дошці або роздав надрукованими на аркушах. Початок фрази формулюється таким чином, щоб спонукати учасників до висловлення думки. Залежно від поставлених цілей, а також від того, в якій частині заняття буде використано цей метод, педагог може запропонувати лише 3–4 фрази для всіх, а може вигадати початок вислову для кожного учасника чи продублювати для 2–3 осіб. Також можна написати їх на картках і запропонувати учасникам витягнути жереб.

Наприклад, набір може бути таким:

- мене здивувало...
- мені було сумно, коли...
- мені найскладніше/найлегше було...
- я був обурений(а) тим, що...
- я допоміг(ла)/мені допомогло ...
- спогад, який мене вражає...
- я хочу повторити...
- я думаю про те, що...
- мені було зрозуміло, що...
- мій внесок у роботу...
- цей візит проходив в атмосфері...
- найбільш значущим для мене було...
- способи роботи на цьому занятті були для мене...
- якби я організував(ла) цей захід, я б обов'язково...

Цей метод можна використати під час висловлення очікувань на початку заняття або рефлексії до його закінчення, і відповідно до цього формулювати незавершені фрази.

Метод «ПРЕС» (PRES)

Це аббревіатура з англійських слів. Метод «ПРЕС» використовується у випадках, коли виникають суперечливі питання і вам необхідно зайняти, аргументувати й чітко висловити позицію із суспільної проблеми, що обговорюється. Метою застосування цього методу є надання учасникам можливості навчитися чітко формулювати й аргументовано висловлювати свою думку з дискусійного питання.

Метод «ПРЕС» має таку структуру та етапи:

1. Позиція (Position): Я вважаю, що... (висловіть свою думку, поясніть, у чому полягає ваш погляд).
2. Обґрунтування (Reason): ...тому, що... (поясніть причину появи цієї думки, тобто на чому ґрунтуються докази на підтримку вашої позиції).
3. Приклад (Example): ...наприклад... (наведіть факти, які демонструють ваші докази, щоб підсилити ваші аргументи).
4. Висновки (Summary): Отже (тому), я вважаю... (узагальніть свою думку, зробіть висновок про те, що необхідно робити, закликайте підтримати вашу позицію).

Наприклад: *«Я вважаю, що створення пам'ятного знаку на місці поховання розстріляних євреїв містечка є важливим для місцевої громади, тому що люди, поховані у могилі на краю лісу, були членами цієї громади. Таке вшанування пам'яті загиблих створює у людей відчуття єдності й значущості кожної особи для громади. Наприклад, у містечку N громада встановила пам'ятник на такій могилі, що сприяло згуртуванню людей, зростанню почуття гідності й висловленню поваги до загиблих. Отже, я вважаю, що зберігати пам'ять про минуле важливо для згуртування і формування почуття гідності у сучасних членів громади».*

Метод «Мозковий штурм»

Це – ефективний метод заохочення творчої активності та швидкого генерування великої кількості ідей. Він спонукає учнів розвивати уяву, відверто висловлювати думки, швидко знаходити рішення. Його слід застосовувати саме для розв'язання конкретних проблем або пошуку відповіді на якесь запитання.

Повідомте учням проблему, яку треба вирішити, і запишіть її на дошці чи на аркуші паперу. Запропонуйте учасникам висловити

свої ідеї. Записуйте *всі* ідеї в порядку надходження та намагайтеся зібрати їх якомога більше. Не вносьте в пропозиції жодних коректив. Ідеї можуть бути будь-якими, навіть фантастичними. Спонукайте учасників до висування нових рішень, додаючи до них свої власні. Не обговорюйте і не критикуйте висловлення інших. Продовжуйте доти, доки надходять нові пропозиції. Наостанок обговоріть та оцініть запропоновані ідеї. Після того, як ідеї зібрано, увесь клас разом їх групує, аналізує й розвиває. Відбираються ті, що, на думку класу, допоможуть розв'язанню поставленої проблеми.

Працюючи з темою Голокосту, педагог може зіткнутися із ситуацією, коли учасники висловлюють ідеї на кшталт: «Євреї загинули, бо самі були винні, так їм і треба». Часто підлітки навмисне вкидають провокативні тези, щоб похизуватися своїм «геройством». Записуйте все. Пропонуйте авторам тез уточнити, що вони мають на увазі, сформулювати свою думку максимально чітко, а під час обговорення обов'язково зосередьте на цьому увагу, «поверніть» тезу в аудиторію, запропонуйте невелику дискусію, наводьте свої аргументи й приклади, якщо група не зможе їх добрати. Однак пам'ятайте: критикувати потрібно ідеї, а не людей, які їх висловлюють. Ваша перемога полягає в умінні аргументовано переконати, а не образити.

Метод «Коло ідей»

Цей метод є ефективним щодо розв'язання гострих суперечливих питань і корисним для створення списку ідей. Цей метод сприяє залученню всіх учасників до обговорення поставленого питання. Він дозволяє уникнути ситуацій, коли перша група, яка виступає, створює перелік і подає всю інформацію з проблеми, не залишаючи слова для інших.

Клас об'єднується в 3–4 групи. На початку роботи педагог висуває дискусійне питання та пропонує обговорити його в кожній групі, створюючи перелік ідей, які виникли під час обговорення.

Наприклад, поставлене запитання: «Які переваги та виклики виникають, якщо в селищі буде споруджено пам'ятник на місці загибелі євреїв та ромів?» У групах створюються два переліки «переваги» та «виклики». Переліки можуть бути різні. Наприклад, до

переваг можна віднести облаштування місця пам'яті на території селища, проведення дороги, встановлення вказівників, наплив відвідувачів, видимість у світі, фінансування від спонсорів і жертводавців, участь у міжнародних проєктах тощо. Викликами можуть стати вандалізм, побутовий антисемітизм, необхідність прибирання та підтримання порядку, відповідальність за збереження пам'ятника та проведення заходів, пов'язані з цим матеріальні втрати тощо.

Потому як вичерпався час на обговорення, кожна група представляє лише по одному аспекту того, що вони обговорювали з кожного переліку. Групи висловлюються по черзі (по колу), поки не буде вичерпано всі відповіді. Під час виступів груп на дошці складається спільний перелік зазначених ідей без повторів.

У методиці можна зустріти різновид цього методу – *«Збирання думок»*. Цей метод можна застосовувати й для створення будь-якого переліку ідей, по одній позиції від групи по черзі з подальшим ранжуванням значущості, реальності виконання тощо.

Метод «Займи позицію»

Цей метод допоможе під час обговорення чи дискусії зі спірного питання, надасть можливість висловитися кожному, продемонструвати різні думки з теми, обґрунтувати свою позицію або навіть перейти на іншу в будь-який час, якщо аргументи протилежної сторони будуть переконливими. Слід використовувати дві протилежні думки, серед яких немає однозначно «правильної».

Організуючи роботу, розмістіть плакати в протилежних кінцях кімнати. На одному з них напишіть «Погоджуюсь», на іншому – «Не погоджуюсь», на третьому – «Не можу визначитися». Як інший варіант, на плакатах можна викласти протилежні позиції щодо проблеми. Наприклад: «Пам'ять про Голокост потрібно зберігати вічно» і «Час припинити оглядатися на жахи минулого й дивитися у майбутнє». Запропонуйте учням підійти до плакатів, які збігаються з їхньою власною позицією. Якщо біля якогось з трьох плакатів немає нікого, педагог може встати туди сам і презентувати аргументи тієї позиції, що зазначена на плакаті. Це сприятиме дискусії та допоможе реалізації навчально-виховної мети вправи – розвинути вміння аргументувати позицію.

У новоутворених групах «однодумців» учасники обговорюють свою позицію. Підбирають аргументи на її підтримку. Дається кілька хвилин для підготовки до обґрунтування своєї позиції. Хтось у групі може бути «писарем» і фіксувати усі запропоновані аргументи. Кожна група обговорює зібрані ідеї й обирає спікера, який презентуватиме позицію групи перед загальною аудиторією учасників. Інші члени групи також можуть висловлюватися, наводити нові аргументи й ідеї.

Вислухавши різні точки зору, запитайте, чи не змінив хтось з учасників своєї думки та чи не бажає він перейти до іншого плаката. Якщо такі учні є, слід попросити їх обґрунтувати причини свого переходу. Перейти від одного плаката до іншого можна у будь-який час.

Під час проведення вправи слід дотримуватися правил: говорити по черзі, не переривати інших, не сперечатися між собою. Доки одна людина говорить, інші учасники уважно слухають. Наостанок можна запитати учнів, які аргументи або ідеї їм сподобалися найбільше або які аргументи з обох сторін були найпереконливіші.

Метод «Шкала думок»

«Шкала думок» є різновидом методу «Займи позицію».

Сформулюйте суперечливу проблему для обговорення. Дайте учасникам час для роздумів і занотовування своїх аргументів. Підготуйте вільне місце в класі для «шкали думок», наприклад, біля дошки. На початку, посередині та наприкінці шкали прикріпіть плакати з написами: «згодна/згоден на 100%», «згодна/згоден на 50%», «не згодна/не згоден – 0%». Запропонуйте учням розташуватися на лінії з огляду на їхню індивідуальну позицію. Дайте учасникам можливість висловити свої аргументи, починаючи з крайніх точок шкали, а потім, за бажанням, усіх проміжних позицій. Кожний учасник на шкалі має право змінювати свою позицію під впливом переконливих аргументів інших і пояснювати, чому це відбулось. «Шкала думок» дає можливість учасникам гнучкіше представити свою індивідуальну позицію та висунути свої аргументи, не працюючи у визначеній групі. Постає дуже важливе питання персонального вибору і висловлення позиції. Таку методику добре застосовувати, під час роботи з моральними дилемами.

Наприклад, чи повинна дівчина-підліток надати притулок своїй подрузі-єврейці й урятувати її від гестапо? Для загострення про-

блеми педагог моделює різні обставини, що ускладнюють ситуацію: листівка, яка попереджає про смертну кару за переховування євреїв; сусідка, готова донести про все; гестапівці бачили, чиї двері на вулиці відчинилися перед втікачкою; як почуватиметься дівчина, знаючи що її подруга не отримала допомоги й загинула через неї тощо. Детальний опис цього методу в рамках роботи з дилемами розміщено в посібнику для вчителя «Історія Голокосту: освіта і пам'ять» (див. список літератури).

3.2. Методи організації обговорень та дискусій

Метод «Акваріум»

Це метод структурованої загальногрупової дискусії, який застосовується за певним алгоритмом. На початку педагог формулює проблему і розподіляє учасників на 4–6 малих груп від 4 до 7 осіб у кожній. Групи розташовуються в аудиторії по колу. Кожна група обирає представника, який буде відстоювати інтереси та позиції всієї групи. Протягом 10 хвилин групи обговорюють поставлену проблему і формують своє ставлення щодо неї. Педагог під час обговорення має проконтролювати, якими будуть позиції груп. Важливо, щоб були представлені протилежні позиції: тоді дискусія в колі буде гострішою. Можна наперед підготувати й запропонувати групам вибрати протилежні позиції.

Наприклад: «У Києві у зв'язку зі створенням меморіального комплексу “Бабин Яр” лунали пропозиції перейменувати станцію метро “Дорогожичі” у “Бабин Яр”. Чи доцільне це перейменування?»

Аргументи можуть бути різні: «За» – треба перейменувати, адже станція знаходиться безпосередньо на місці Бабиного Яру; людям потрібно на це вказувати й нагадувати, щоб вони поводитися у цьому місці шанобливо до пам'яті жертв. «Проти» – використання назви місця, де сталася страшна трагедія, неможливе на побутовому рівні, бо воно робить трагедію банальною; потрібно залишити історичну назву місця Дорогожичі, а на станції розмістити інформаційні стенди про Бабин Яр.

Для проведення дискусії представники груп збираються в центрі аудиторії. Їхнє завдання – висловити та захистити позицію

власної групи. Рекомендовано, щоб представники груп виступали по черзі, презентуючи позиції «за» і «проти» у формі діалогу. Інші учасники заняття в цей момент не мають права нічого говорити, але можуть передавати інструкції своєму представникові у письмовому вигляді. У разі необхідності викладач може дозволити представникам та їхнім групам взяти тайм-аут для консультацій. Після закінчення обговорення всі учасники висловлюються з приводу почутої дискусії: що було найбільш вдало, які аргументи були найпереконливішими, якими були мова та поведінка представників груп тощо.

Метод «Чотири кути»

Викладачем формулюються чотири альтернативних твердження щодо теми, яка обговорюється (кількість тверджень збігається з кількістю кутів у аудиторії). Учасникам дискусії пропонується обрати одну з позицій, що найбільше відповідає їхньому баченню проблеми, та перейти у відповідний кут аудиторії.

Групам надається час (не більше 10 хвилин) на обговорення своєї позиції. Після цього групи по черзі представляють свої аргументи на користь обраної позиції. Усі інші групи мають право ставити уточнювальні запитання. Завдання буде більш упорядкованим та керованим, якщо із самого початку обговорити правила дискусії. Наприклад, можна домовитися, що питання групи ставлять одна іншій лише після закінчення всіх групових презентацій. Потому як групи відповіли на питання, можна обговорити хід дискусії або працювати загальну позицію щодо обговорюваної проблеми.

Метод «Інтерактивна дискусія»

Інтерактивна дискусія насправді є послідовним поєднанням кількох методів, які застосовуються на різних її етапах для того, щоб усебічно розглянути проблему та залучити до її обговорення всіх учасників, залежно від їхнього рівня підготовки, здібностей, характеру тощо.

Починається дискусія з вибору проблеми для обговорення. Проблема та її деталі мають бути добре відомі всім учасникам. Якщо педагог обирає специфічну тему, яка не в усіх деталях відома учням,

він повинен надати коротку чітку інформацію про таке питання чи показати фільм. Учні можуть одержати випереджувальне завдання, знайти в різних джерелах якомога більшу інформацію про обговорюване питання напередодні. Починаючи дискусію, вчитель має пересвідчитися, що учасники знають необхідну інформацію.

Формулювати тему дискусії потрібно так, щоб вкласти в неї очевидну контраверсію (суперечливість) та спонукати учасників до суперечки.

Наприклад: «У країнах з проблемною економікою немає коштів на збереження історико-культурної спадщини знищених національних меншин, тому її зберігати не потрібно».

Обравши тему, можна розпочати дискусію, яка складається з послідовних кроків.

Крок 1. Робота в парах. Об'єднайте учасників у пари й дайте завдання:

1. Обговоріть питання в парах 2–3 хвилини.
2. Працюючи разом, запишіть два аргументи на підтримку обговорюваного твердження (теми) і два аргументи проти нього. Останнє допомагає подумати про питання з різних позицій.

Крок 2. Займи позицію. Для цього закріпіть у різних кутах кімнати таблички «Погоджуюсь», «Не погоджуюсь», «Не можу визначитися». Попросіть учасників зайняти власну позицію, згідно зі своїми переконаннями. Таким чином може утворитися 2–3 групи.

Завдання:

1. Обговоріть вашу позицію в групі однодумців.
2. За 3–4 хвилини створіть список з трьох аргументів на підтримку вашої позиції.
3. Оберіть спікера і представте ваші аргументи перед класом.
4. Прослухайте презентації усіх груп.
5. Поставте запитання (по одному для кожної групи).
6. Обговоріть, чиї аргументи були найбільш переконливими.
7. Якщо ви відчуваєте потребу, змініть позицію і перейдіть в іншу групу, аргументуючи свій вибір.

Крок 3. Рольова гра. Переформуйте учасників у чотири групи (будь-яким способом). Приготуйте чотири паперові жеречки з чотирма ролями, написаними на них. Наприклад, для обраної теми ролі можуть бути такі:

- науковці, діячі культури;
- пересічні громадяни;
- представники ЮНЕСКО;
- представники уряду (Міністерства культури).

Запросіть одного представника від кожної групи витягнути жереб і вибрати роль. На картках-жеребах педагог може дати деякі підказки, натяки, описи того, якими можуть бути ці ролі. Ролі всередині однієї групи можуть бути як позитивні, так і негативні.

Завдання:

1. Уявіть себе в обраній ролі.
2. Протягом 5–10 хвилин підготуйте коротку презентацію своєї ролі. Поясніть, як ваш персонаж ставиться до обговорюваної теми.
3. Зіграйте вашу роль. Для цього оберіть у групі одного або кількох представників, які виступатимуть перед класом.
4. Вислухайте презентації всіх груп.
5. Обговоріть, чия рольова презентація була найбільш переконливою.
6. Якщо ви змінили ставлення до обговорюваної проблеми, обґрунтуйте свій вибір.

Крок 4. Пошук рішення. Попросіть усіх учасників повернутися в групи, де вони відстоювали свої позиції «Погоджуюсь», «Не погоджуюсь», «Не можу визначитися».

Завдання:

1. Залишаючись у ваших ролях (у кожній групі тепер представлені всі ролі), спробуйте організувати загальне обговорення з метою знайти вихід із суперечливої проблеми так, щоб захистити людські цінності й інтереси і досягти суспільної згоди – консенсусу.
2. Представте ваше спільне рішення перед класом.
3. Обговоріть, чиї пропозиції були цікавими, раціональними й перспективними.

Наприкінці дискусії можна провести коротке обговорення самої процедури вправи.

Запитайте:

- Для чого ми проводили таке обговорення?

- Що нового ви дізналися? Яких навичок набули учасники під час дискусії? Як ці навички можна використати у повсякденному житті?
- Які цінності та інтереси зіткнулися у цій проблемі?
- Чи відчуваєте ви задоволення чи невдоволення результатами дискусії? Чому?
- Чи обговорювана проблема може бути насправді вирішена? Чому так/ні?

Ви можете додати інші кроки, залежно від мети. Наприклад:

Крок 5-а. Написання есе. Напишіть коротке есе та поясніть, чому особисто ви підтримуєте ту чи ту позицію. Проаналізуйте пам'ятки вашої місцевості або інших регіонів України, які ви відвідували, з метою подання пропозицій до Комітету ЮНЕСКО на включення їх до Списку світової спадщини.

Крок 5-б. Шкала думок. Займіть позиції на шкалі думок від 0 до 100 відповідно до того, наскільки ви переконані у можливості розв'язання проблеми запропонованим шляхом. Прокоментуйте свій вибір. (Такий крок допоможе побачити загальну картину – результат обговорення, психологічний клімат у групі, і, врешті-решт, успішність усієї дискусії).

3.3. Методи роботи з візуальними та текстовими джерелами

Аналіз фотографій

Фотографії, як ніщо інше, спрямовані на збереження пам'яті. Адже ми не раз чули слова на зразок «фото на згадку». Отже, робота з фотографіями – це важливий елемент меморіальної діяльності. Роботи ці можуть бути дуже різноманітні й важливі для сприйняття дітьми й підлітками, адже вони на 80% сприймають світ через візуальні образи.

Запропонуйте учням, аналізуючи фотографії, діяти за таким планом:

1. Ознайомтесь з фотографіями:
 - Що ви помітили в першу чергу?
 - Що це за фото: портрет, пейзаж, повітряне/супутникове фото, панорамне фото, приховане знімання? Чи фото сімейне, документальне, інше?
 - Чи є підписи, написи, інші позначки? Як вони можуть допомогти?
 - Яких людей, об'єкти та події ви бачите?
2. Спробуйте зрозуміти:
 - Хто зробив це фото?
 - Воно любительське чи професійне?
 - Звідки воно? Яке його походження?
 - Коли його зроблено?
 - Які історичні події відбувалися в цей час?
 - Чому зроблено це фото? Що привело вас до таких висновків?
3. Використайте фото, як історичне свідчення:
 - Що ви дізналися з цього історичного джерела?
 - Які ще історичні джерела допоможуть вам зрозуміти цю подію чи тему?

Методика роботи з «Фотографіями з минулого» (Єврейське життя до війни)

Для проведення такої роботи педагог разом з учнями може відшукати до десятка особистих фотографій, що зображають довоєнне життя євреїв у їхній місцевості, в Україні чи Європі загалом.

Крок 1. Починаючи роботу, поставте класу такі запитання:

- Чому (для чого) ми робимо фотографії? (Відповідь: щоб щось запам'ятати).
- Чим і наскільки корисними для нас можуть бути фото з минулого? (Відповідь: вони розповідають нам про людей чи події в минулому, про щось пам'ятне у житті. Розкажіть учням, що на початку ХХ ст. фотографії робились набагато рідше, ніж сьогодні. Це допоможе їм зрозуміти, що образи, які вони будуть вивчати, показують людей такими, як вони хотіли, щоб їх запам'ятали).

Крок 2. Об'єднайте учнів класу в пари чи невеликі групи й дайте кожній з них одну або кілька фотокарток, залежно від розміру групи й кількості знайдених матеріалів. Наприклад, на фото можуть бути зображені: дівчата в школі за партами; сім'я за святковим столом; сім'я на пляжі чи на пікніку; дитяча футбольна команда; діти в карнавальних костюмах; дівчата в балетній студії; учні релігійної школи; дівчина на прогулянці з песиком; дівчинка з подарунком; хлопці-скаути; діти на ковзанці; діти з іграшками в руках; хлопчик в урочистому одязі з книжкою; діти, які граються в піску, тощо.

Крок 3. Попросіть кожну пару уважно переглянути фотографію, дати відповіді на запитання, надруковані на її звороті, і записати їх. Наприклад, запитання до фото можуть бути такі: «Як ви думаєте, для чого було зроблено це фото? Припустіть, що пов'язує людей на ньому? Чи можете ви сказати що-небудь про національність чи релігію зображених людей?».

Крок 4. Нагадайте учням, що вони повинні використовувати лише те, що бачать на фотографії, щоб відповісти на запитання. На цьому етапі вчителі можуть вважати корисним не згадувати, що особи на фотографіях мають єврейське походження.

Крок 5. Зберіть відгуки від класу. Залежно від наявного часу та умінь учнів висловлюватися, педагог може вибрати лише певну кількість карток або попросити про відгук кожну пару.

Крок 6. Наголосіть пізніше, що на всіх картках показано єврейських дітей. Прокоментуйте зображення, які можуть бути незрозумілими у школах, учні яких раніше не вивчали нічого про юдаїзм. Наприклад, якщо на фото будуть представлені особливості одягу, релігійних церемоній, свята.

Крок 7. Загальне обговорення. Спираючись на попередні відгуки, попросіть клас обговорити відповіді на наступні запитання тепер, коли вони знають про фотографії більше:

- Які життєві ситуації показані на фотографіях? (Учні повинні мати можливість відзначати деякі повторювані теми, наприклад, сімейні сцени, свята, дозвілля).

- Що ми можемо дізнатись про життя дітей до війни з фотографій? (За необхідності підказуйте учням, нагадуючи їм початкову дискусію про те, чому ми робимо фотографії. Вони також можуть розглянути, хто робив фотографії: мабуть, у більшості випадків це були батьки, тобто фотографувалися важливі для них моменти в житті їхніх дітей. Тому ми можемо дізнатися щось про ключові події, наприклад, початок навчання в школі, поїздки на свята та вечірки, а також побачити інтереси дітей, наприклад, футбол, балет, домашні тварини та катання на ковзанах. Фотографії, на яких зображені батьки, родичі, брати й сестри, засвідчують важливість сім'ї).
- Про що свідчить той факт, що ми не можемо здогадатись з більшості фотографій про релігійну та національну належність зображених людей? (Це корисна можливість розвіяти деякі стереотипи про євреїв, юдаїзм чи єврейську культуру).
- Що ми можемо дізнатися про довоєнне єврейське життя в Європі (в Україні) з цих фотографій?

Можна розширити коло запитань:

- Про які сфери життя ми дізнаємося з фото?
- Які можливості мали діти у своєму дитинстві?
- Який аспект життя переважає на фото – релігійний чи світський?
- Що загалом ви можете сказати про дитинство зображених на фото?

Повинно бути зрозуміло, що євреї проживали в багатьох різних країнах. Учні повинні усвідомити, що бути євреєм – лише один з елементів дитячої ідентичності поряд з низкою інших факторів, зокрема, сім'я, школа, захоплення, мовне середовище тощо. Інакше кажучи, діти на фотографіях мали життя, турботи та інтереси, близькі до реалій сучасних учнів.

Метод «Оживи фотографію»

Цей метод дозволяє учасникам відчувати глибоке особисте емоційне занурення в події, зображені на фото. Якщо учні вже добре знайомі з новітньою історією, з темами довоєнного життя єврейських громад, Другої світової війни та Голокосту, цікавою буде робота з «озвученням», «оживленням» фотографій. Для індивідуаль-

ної роботи учнів годяться фотографії з малою кількістю зображених людей або з однією особою. Запропонуйте учням подумати про людину на фото; дізнатися чи придумати для неї ім'я; спробувати вгадати її рід занять, професію, соціальне становище; поміркувати, якими можуть бути її думки, переживання, надії; відповісти на запитання: «Яким може бути найближче майбутнє людини, зображеної на фото?» Наприклад, якщо це старий єврей чи дівчинка на вулиці Львівського гетто.

Для залучення якомога більшої кількості учнів добре використовувати фотографії із зображенням масових сцен, пов'язаних з певними історичними подіями. Педагогу слід пам'ятати, що краще уникати сцен розстрілу, знущання і приниження, щоб не завдати психологічної травми учням. Натомість це можуть бути фото зборів громад, мітингів, скупчень людей, колони цивільних, яка йде вулицею з речами; натовпу, який зустрічає війська, що входять до міста чи села, тощо.

Для того, щоб «оживлення фотографії» було реальним, а не фантастичним, потрібно повідомити учням загальну інформацію про зображення. Наприклад, фото входу німецьких військ до Львова 29–30 червня 1941 року. Вулицею їде колона техніки. На тротуарах зібралось чимало людей. Варто дати довідку про склад населення, коротку інформацію про події, які передували цьому фото.

Після цього сформулюйте завдання:

1. Розгляньте фото.
2. Визначте, яку подію воно зображає, де і коли вона відбувається.
3. Оберіть на цьому фото людину, від імені якої ви хотіли б розповісти про подію. (Педагогу важливо пересвідчитися, що учні обрали багато різних персонажів на фото. Для різноманітного опису можна запропонувати учням найбільш яскравих дійових осіб з різних груп. Тому педагог може наперед розглянути фото і позначити (наприклад, яскравими прапорцями) на ньому кілька облич, щоб спонукати учнів до різноманітного вибору).
4. Визначте вік, стать, соціальне становище, придумайте ім'я для обраного вами персонажа.
5. Спробуйте уявити, що ця людина бачить, чує (звуки навколо, розмови), відчуває, думає, переживає, робить. Уявіть, якими будуть її наступні дії. (Педагог може сформулювати багато інших запитань залежно від конкретного зображення на фото).

Для підготовки завдання потрібно дати учням час на роздуми 5–10 хвилин (залежно від готовності учнів формулювати думки). Після виступів учнів педагогу важливо дати коротку інформацію про подальший реальний розвиток подій та їхні наслідки.

Після цього варто провести коротку рефлексію й запитати учнів, що вони робили, що зрозуміли, чого навчилися, що відчували, що було для них легким чи складним і чому. Робота під час відвідувань місць пам'яті буде особливо цінною, якщо вдасться знайти та опрацювати місцеві фотографії за цією методикою.

Проект «IWalk» та вебсайт «IWitness» – робота з відеосвідченнями

Робота на місцях пам'яті з використанням відеосвідчень є надзвичайно ефективною. Вона поєднує в собі інформативну, емоційну та технічну діяльність, активізує розум і почуття, створює ефект особистої причетності до подій минулого. Коли інформація надходить не зі сторінок безпристрасного підручника, а з вуст свідка, історія набуває незвичайного забарвлення, особливо якщо вона почута у місці, де відбувалися події. Основна методика використання відеосвідчень полягає в тому, що учасникам візиту до місця пам'яті на планшеті презентуються яскраві уривки з відеоінтерв'ю, які ілюструють історичні події, що відбувалися в зазначеному місці.

В Україні така робота проводиться в рамках проекту «IWalk». Група студентів рухається маршрутом навчальної екскурсії. У певних місцях зупиняється, прослуховує фрагменти відеосвідчень, пов'язаних з місцем зупинки, виконує завдання, відповідає на запитання гіда, висловлює міркування. Практично кожна сучасна молода людина має планшет чи смартфон, здатний забезпечити технічну сторону такого заняття на місцях пам'яті. Однак, якщо техніка не працює, свідчення може бути надане в паперовій формі, і тоді робота відбуватиметься з текстовими історичними документами.

Робота з відеосвідченнями створює прекрасні можливості під час дистанційного відвідування і віртуальної подорожі до місць пам'яті з фото- й відеорядом, коли є можливість зіставити старі й сучасні фото- й відеоматеріали.

Комбінацію різних видів діяльності з використанням відеосвідчень презентує «IWitness» («ЯСвідок») – навчальний вебсайт, розро-

блений Фондом Шоа (Shoah) – Інститутом візуальної історії та освіти Університету Південної Каліфорнії, який надає доступ до понад 1500 повноцінних історій життя, свідчень жертв та свідків Голокосту та інших геноцидів. «IWitness» передає людські історії з архіву візуальної історії Інституту вчителям середніх шкіл та їхнім учням, проводячи мультимедійні навчальні заходи (див. список інтернет-ресурсів).

Наприклад, заняття «Антисемітизм та “ефект спостерігача”», посилення на яке розміщено у списку інтернет-ресурсів наприкінці посібника. Цей алгоритм може бути наповнений місцевими матеріалами, прикладами та видами діяльності.

Робота з документальними та художніми фільмами

Для організації меморіальних візитів робота з фільмами є підготовчою. Вона може бути дуже ефективною, адже фільми забезпечують подачу великого обсягу аудіовізуальної інформації, котра найкраще сприймається учнями. Перегляд художніх та документальних фільмів з їхнім подальшим обговоренням налаштовує учнів на емоційне сприйняття теми Голокосту.

В інтернеті щодня з’являється величезна кількість різноманітних фільмів. У жодному разі не потрібно направляти учнів на стихійний пошук відеоматеріалів. Якщо вони самі знайшли фільм, то важливо переглянути та обговорити його разом. Насамперед вчитель повинен сам ознайомитися з відеоматеріалом, визначити найважливіші елементи, сформулювати запитання для обговорення залежно від цілей і завдань роботи, яка планується.

Робота з документальними, короткометражними та повнометражними художніми фільмами має свою специфіку.

Документальне кіно будується на реальній інформації, хронікальних кадрах, свідченнях учасників подій. Однак потрібно брати до уваги час і країну створення фільму, погляди автора, який підбирав матеріал. Може трапитися, що фільм був створений з метою пропаганди, для досягнення певних політичних та ідеологічних цілей. Відеосвідчення також достатньо суб’єктивні, адже вони залежать від особистості інтерв’юера, його вміння висловлювати думки, рівня освіти та поінформованості про історичні події, з приводу яких даються свідчення. Потрібно пам’ятати також про особисте емоційне сприйняття подій тим, хто розповідає, і тим, хто слухає.

За допомогою запитань педагог може спонукати учнів до критичного сприйняття інформації.

Використання короткометражного кіно в роботі з темою Голокосту має цілий ряд переваг. Фільми короткі, займають мало часу і можуть бути використані на уроці або під час виховної години. Вони наповнені важливими деталями й символами, кожен з яких має значення: вони не містять нічого зайвого. Короткометражні фільми, як правило, дуже емоційні, спонукають до роздумів, сприяють пошуку додаткової інформації після перегляду, стимулюють бажання учнів знати про тему більше, адже часто залишають більше запитань, ніж відповідей. Завдання педагога – за допомогою запитань під час обговорення, зосереджувати увагу учнів на деталях і символах, які автор заклав у свій фільм, а також підготувати необхідну інформацію, яка допоможе у розумінні теми.

Повнометражні художні фільми створюють широку візуальну картину до теми. Такі фільми краще переглядати й обговорювати у процесі підготовки до меморіальних заходів. Пропонуючи для перегляду повнометражне кіно, педагог формулює запитання наперед, зосереджуючи увагу учнів на важливих моментах. Тоді перегляд стає більш свідомим. Існує дуже багато фільмів, які торкаються теми Голокосту. Не всі вони є вдалимими й не всі годяться для перегляду дітьми та підлітками, тому педагог має проводити відбір художніх фільмів дуже ретельно. Наприкінці цього посібника ми пропонуємо увазі педагогів та учнів короткий перелік фільмів, у яких серед дійових осіб є діти. Такі фільми можуть бути ближчими до емоційного сприйняття учнів. Потрібно ще раз наголосити, що перегляд документальних та художніх фільмів не повинен бути спрямований на те, щоб шокувати учнів жахливими та відвертими картинками трагедії Голокосту.

Аналіз текстового документа

Крок 1. Ознайомтесь з документом. Віднесіть його до однієї з перелічених груп: лист (листівка), промова, брошура, щоденниковий запис, телеграма, документ суду, графік, газета, реклама, прес-реліз, меморандум, звіт, ідентифікаційний документ (посвідчення), закон, урядовий документ, інше.

Крок 2. Опишіть його в деталях:

– Текст написано від руки чи надруковано?

- Чи створений текст однією людиною?
- Чи є на ньому печатки або інші позначки?
- Які ще деталі, зовнішні особливості ви бачите?

Крок 3. Визначте:

- Автора. Хто написав цей документ?
- Мету створення. Кому він адресований чи на кого спрямований?
- Час створення. Коли він написаний?
- Місце створення. Звідки він походить?

Крок 4. Постарайтеся зрозуміти:

- Про що йдеться в документі? Як би ви узагальнили його зміст одним реченням?
- Чому автор це написав? Які докази в документі це підтверджують?
- Які історичні події відбувалися в час, коли цей документ створювався?

Крок 5. Використовуйте цей текст як історичне свідчення:

- Чому цей документ важливий?
- Що ви дізналися з цього документа такого, що ви, можливо, ніде більше не могли дізнатись?
- Які ще документи чи історичні свідчення можуть вам допомогти зрозуміти цю подію чи тему?

Метод «Снігова куля» («Два – чотири – вісім – всі разом»)

Цей метод використовується, коли необхідно, щоб учасники обговорили документ чи пов'язане з ним дискусійне питання, виробили певну позицію, підібрали аргументи. Обговорення починається в парах, потім продовжується у четвінках, пізніше – у групах по вісім учасників тощо. Щоразу збільшена група вислуховує думки всіх учасників. Важливо вміти розповідати про свої думки та вислуховувати точки зору інших. Переваги методу в тому, що він навчає вести переговори, вибирати та досягати консенсусу (згоди) під час відбору думок чи аргументів.

Організуючи роботу, об'єднайте учнів у пари, роздайте їм тексти документів і поставте запитання для обговорення. Дайте час для обговорення завдання і прийняття узгодженого рішення. Попередьте, що пари обов'язково мають досягти згоди щодо їхньої відповіді.

Об'єднайте пари в четвірки й обговоріть попередньо досягнені рішення до поставленої проблеми. Прийняття спільного рішення в четвірці теж є обов'язковим.

Об'єднайте четвірки в більші групи (вісімки) і дайте час на обговорення питання, узгодження позицій і вироблення спільного рішення.

Таким чином, поступово об'єднуючи учасників у все більші групи, в усьому класі досягається згода щодо певного рішення. Робота завершується загальним обговоренням.

Метод «Надайте мені завершальне слово»

Це спосіб читання тексту, коли учні обирають найважливіший для себе фрагмент і записують його з одного боку аркуша. На звороті пишуть наступні коментарі:

- Які думки викликав цей уривок?
- Чому це важливо?
- Що в ньому сумнівного?

На занятті учень зачитує свій уривок, педагог пропонує іншим учням прокоментувати його. Учень, який обрав уривок, вислуховує коментарі інших і лише після цього подає власний коментар. Отже, завершальне слово залишається за ним.

3.4. Методи проведення досліджень і проєктів

Метод мінідосліджень

Мінідослідження має на меті практичне навчання активній участі в прийнятті рішення. Робота відбувається покроково та розпочинається з вибору теми й визначення завдання. Темою може бути, наприклад, збереження історико-культурного середовища.

Крок 1. Оцініть стан культурної пам'ятки історичного середовища за такою схемою:

- стан історико-культурної пам'ятки в минулому й у наші дні;
- історична та мистецька цінність об'єкта;
- чинники, які спричинили руйнування споруди та вплинули на зміну її призначення.

Крок 2. Обговоріть у групах те, яким ви хочете бачити власне історичне середовище (вулицю, ділянку забудови на ній, школу або місце, де живе):

1. Укладіть перелік історичних та культурних об'єктів, що розташовуються у ньому.
2. Намалюйте план селища чи його частини (об'єкти можна позначити за допомогою фото чи малюнків).
3. Оберіть об'єкт дослідження та оцініть його стан.
4. Укладіть алгоритм дій задля захисту чи збереження пам'ятки.
5. Встановіть контакт з офіційними організаціями охорони історичних пам'яток.

Крок 3. Укладіть у групах опитувальник та проведіть анкетування окремих груп громадськості (молоді, людей середнього чи пенсійного віку) з приводу стану та можливості збереження історичної пам'ятки, з якою працює група учнів.

Крок 4. Створіть презентацію про стан досліджуваного об'єкта й покажіть її колегам у школі або громаді населеного пункту. Провести презентацію можна на площі, в музеї, місцевій раді тощо.

Крок 5. Підготуйте план-проспект з обґрунтуванням необхідності реконструкції (побудови) пам'ятки з урахуванням її можливо-го функціонального та символічного навантаження, важливого для місцевої громади.

Крок 6. Напишіть звернення до органів місцевого самоврядування або центральної влади, оформлене згідно з правилами офіційного ділового листування. У ньому поінформуйте їх про стан пам'ятки та викладіть своє бачення розв'язання проблеми її збереження.

Крок 7. Напишіть статтю на цю тему в місцевій газеті.

Метод проєктів

Проєкт – це вмотивована (на основі особистого інтересу), цілеспрямована (щодо певної мети чи проблеми) добровільна, активна, творча та дослідницька діяльність людини.

Проекти бувають різноманітними: за метою та змістом – дослідницькі, пошукові, інформаційні, просвітницькі, соціальні, творчі, ігрові, практично-орієнтовані, кооперативні, змагальні, конкурсні; за виконанням – індивідуальні (особисті), колективні (парні, групові); за термінами – короткотермінові, середньої тривалості, довготривалі.

Характерні риси проекту: 1) цілеспрямований – має конкретну мету; 2) реальний – можливий для досягнення, реалістичний за ресурсами; 3) своєчасний – обмежений у часі й просторі; 4) реалізований командою або індивідуально; 5) вимірюваний – повинен надаватися оцінюванню.

Проект здійснюється поетапно.

На стадії підготовки відбувається визначення й вибір проблеми, оформлення задуму, усвідомлення учнями мети та очікуваних результатів проекту.

Коли проблема обрана, настає час її всебічного дослідження. Відбувається збір та опрацювання інформації, пошуки шляху розв'язання проблеми, розробка плану дій, аналіз можливих рішень, а також систематизація отриманого матеріалу.

Наступним кроком є реалізація проекту – реалізація плану дій. На цьому етапі учасники можуть самі виконати певні завдання, однак є дії, які підлітки не можуть реалізувати самостійно. Таку діяльність учасники можуть лише ініціювати, звертаючись до різних установ, органів влади, спеціалістів.

Представлення проекту передбачає необхідність відбору інформації для презентаційних стендів та її оформлення, публічну презентацію результатів проекту, підбиття підсумків.

Завершується проектна діяльність оцінюванням успішності проекту. Важливо відзначити, які знання отримали учні, яких умінь і навичок набули, які цінності сформували, якими були недоліки роботи та що вдалося найкраще.

Детальний опис методу проектів дивіться в посібнику для вчителя «Історія Голокосту: освіта і пам'ять» (див. список літератури).

Метод «Лінія часу»

Цей метод добре спрацьовує у місцевостях з багатонаціональним складом населення. Історія впливає на життя людей різних на-

ціональностей та соціального стану по-різному. Що добре для одних, може бути фатальним для інших. Під час вивчення життя різних етнічних і соціальних груп певної місцевості доречно буде провести дослідження впливу історичних подій на долі людей.

На початку дослідження сформууйте групи учнів по 4–5 осіб. Дайте завдання дізнатися, люди яких національностей проживали в зазначеній місцевості – українці, росіяни, поляки, євреї, чехи, угорці, німці тощо. Запропонуйте учням вибрати для свого дослідження одну національну чи соціальну групу. Наприклад: група 1 – українці, група 2 – євреї, група 3 – поляки, група 4 – німці.

Встановіть часові рамки дослідження, наприклад, 1900–1950 рр. Запропонуйте учням знайти й записати дати якнайбільшої кількості важливих історичних подій, що відбувалися в їхній місцевості. Це можуть бути економічні, міграційні, політичні, воєнні, революційні події тощо.

Попросіть учнів вибрати з переліку 5–10 подій, які кардинально змінили долю людей їхньої групи й стрілками «вгору» чи «вниз» показати, на краще чи на гірше.

На дошці чи на папері намалюйте «лінію часу» і запропонуйте представникам від кожної групи позначити на ній обрані ними дати подій та поставити стрілки «вгору» чи «вниз». Для цього дайте кожній групі маркер іншого кольору. Як результат, на «лінії часу» створиться загальноісторична картина та її вплив на долі людей.

Кожна група по черзі презентує свої записи й пояснює, чому вони вважають це важливим.

На загальному підсумковому обговоренні запитайте:

- Чим були схожі та чим відрізнялися впливи історичних подій на долі людей різних етнічних груп?
- Чому впливи історичних подій на долі людей були подібними й відрізнялися? Від чого це залежало?
- Як це дослідження сприяє розумінню життя й стосунків різних етнічних чи соціальних груп?

Проект «Мій ідеальний пам'ятник»

Цей метод створює творчу атмосферу в групі, стимулює креативне мислення, а також допомагає визначити власну роль та відповідальність у процесі вшанування пам'яті.

Запропонуйте учням уявити, що вони отримали велике фінансування й мають змогу спорудити або поліпшити вже наявний пам'ятник на честь певної події чи особи. Попросіть учасників намалювати, як би мав виглядати ідеальний пам'ятник для свого населеного пункту. Розмістіть проекти малюнків на стіні. Їхні автори по черзі презентуватимуть свої ідеї перед групою. Завдання кожного автора – пояснити, чому вибрано саме цю історичну подію чи особу, як вони пов'язані з їхньою місцевістю. Яку ідею автори хотіли б передати за допомогою цього пам'ятника?

У підсумку можна організувати голосування учасників за найкращий проєкт з обґрунтуванням свого вибору. Якщо в майбутньому йтиметься про створення реального пам'ятника у населеному пункті, можна запропонувати до розгляду роботу місцевих школярів або запропонувати цей метод місцевій громаді.

Роботу також можна організувати таким чином. Спершу учасники індивідуально обмірковують і малюють проєкти пам'ятників, присвячених певним подіям чи особам. Потім учасники об'єднуються в групи відповідно до вибраної події чи особи, обговорюють різні проєкти, обирають найкращий або створюють спільний, а тоді презентують його перед загалом.

Дослідження «Пам'ятники мого району/міста/селища»

Дослідження дає змогу ознайомити учасників з різними типами пам'ятників та навчитися їх аналізувати. Така робота забере достатньо часу, тому планувати її потрібно на кілька годин. Якщо учасники групи не місцеві, то групу має супроводжувати людина, яка добре знає місце розташування пам'ятника. Необхідно подбати про телефони або планшети з доступом до інтернету, блокноти, диктофон, фотокамеру, папір, маркери.

На початку роботи об'єднайте учасників у групи по 4–6 осіб і дайте їм завдання вийти на вулицю і дослідити, які пам'ятники є у вашому місті, селищі, районі. Організатор дослідження ще до початку готує перелік пам'ятників, пропонує групам обрати один для дослідження у довільній формі (наприклад, жеребкуванням) і вирушити до обраного місця.

У процесі дослідження учасники мають зробити фото пам'ятника та знайти інформацію про нього в інтернеті та інших джерелах.

Вони також можуть запитати місцевих мешканців, що їм відомо про історію цих пам'ятників. Під час аналізу можна використати «Путівник для читання пам'ятника» (див. нижче).

Учасники готують коротку інформаційну довідку про пам'ятник, яку презентуватимуть під час обговорення в загальній групі. Презентувати результати дослідження можна у довільній формі: продемонструвати записи власних вражень на відео чи диктофон, написати есе чи коротку статтю про пам'ятник, намалювати плакат, зробити колаж чи PowerPoint презентацію, поставити коротку сценку тощо.

На завершення відбувається обговорення учнівського дослідження: що вони відчували в процесі; чи була така діяльність цікавою для них і чим саме; чи була ця робота корисною і, якщо так, то чим.

*Путівник для читання пам'ятника*²⁶

Пам'ятники та пам'ятні знаки самі по собі є предметом та об'єктом дослідження, а також матеріалом для виховної роботи. Поданий нижче путівник допоможе структурувати таке обговорення та надати йому різноманітних перспектив.

Крок 1. Історична подія:

- Якій історичній події присвячений цей пам'ятник?

Крок 2. Створення пам'ятника:

- Хто ініціював створення пам'ятника і яким був процес прийняття рішень?
- Коли він був встановлений? Що на той час відбувалося в суспільстві?
- Ким він був профінансований?
- Коли, як і ким він був встановлений?

Крок 3. Пам'ятник та його функції:

- Який вид місцевості? (Автентична – там, де це відбулося; символічна – та, яку уявили автори проекту; далека – та, що знаходиться в місці, віддаленому від місця події; популярна – центр міста або інше людне місце).

²⁶ За матеріалами видання: Прогулянки пам'яттю: навч.-метод. посіб. / Л. Боєрхаут, К. Крейдерман, О. Войтенко. – Київ: Майстер книг, 2014.

- Яку форму, дизайн він має? (Абстрактний, монументальний, традиційний, сучасний).
- Які символи він (не) використовує? (Релігійні, політичні, емоційні).
- Яким є напис, текст?
- Які повідомлення несе текст на пам'ятнику стосовно історичної події? (Інклюзивне повідомлення – включає різні категорії осіб або подій; ексклюзивне повідомлення – включає лише одну категорію осіб або подій; вшанування; звинувачення; заперечення; повчання).
- Які групи згадано в написі? (Жертви, злочинці, помічники). Як вони згадуються? (Позитивно, негативно, нейтрально).
- Якою є мова повідомлення? Кому воно адресоване? (Місцевим, іноземцям).

Крок 4. «Життя після ...»:

- Яким є пам'ятник сьогодні? (Доглянутим, занедбаним, пошкодженим).
- Чи змінилася форма повідомлення?
- Чи використовується він для урочистих заходів чи інших подій?
- Чи є він частиною повсякденного життя, якщо так, то як його використовують?

Крок 5. Реакція та сприйняття пам'ятника:

- Як відреагували люди, коли його запланували чи встановили?
- Чи викликав пам'ятник дискусії, суперечки?
- Як люди його сприймають зараз?

Метод «Сімейні історії»

Історія набуває нового забарвлення, якщо вона сприймається через реальні персональні історії. Тому для заняття можна запропонувати учням приготувати їхні персональні сімейні історії або історії інших людей, про які вони дізналися, працюючи з темами Другої світової війни чи Голокосту. Це історії з життя, які можна розіграти у невеличких сценках по ролях, презентувати перед загалом з подальшим обговоренням, у якому буде наголошено на

тому, як презентована подія вплинула на життя та історію тієї чи тієї сім'ї, етнічної чи соціальної групи.

Дайте учням завдання розпитати рідних, близьких чи знайомих про їхні персональні історії та записати цю інформацію. Під час заняття об'єднайте учнів у групи по 4–5 осіб. Запропонуйте їм по черзі в групах коротко розповісти історії, які вони знайшли.

Після обговорення зібраних історій група обирає одну з них, найцікавішу і найдоречнішу для теми заняття, і готує невеличку сценку, що презентує цю історію. Групи по черзі показують свої сценки перед класом. Під час презентації кожна група має відповісти на такі запитання:

- Чому саме ця сімейна історія привернула вашу увагу?
- Як ця історія віддзеркалює історичні події?
- Чим подібні й чим відрізняються сімейні історії різних учасників групи?
- Чим ці історії повчальні?

3.5. Методи аналізу, систематизації та планування

Карти персонажів (Погляд на ситуацію очима особистості)

Вивчаючи історію в школі, ми звикли оперувати загальними фактами – датами, масштабними цифрами втрат, досягнень, діями видатних лідерів, полководців, – беручи до уваги лише великі зміни й дії мас народу. Водночас ми нечасто згадуємо, що усе це творили окремі люди зі своєю долею, що саме з персональних дій, відчуттів, історій складається велика Історія людства. Як відчувається пересічна людина у вирі історичних подій? Що вона бачить, чує, думає, робить? Цей метод побудований на створенні візуальної схеми, «карти», особи в певній історичній ситуації, чим дозволяє учням «пропустити» історичну постать через усі можливі людські почуття, створює ефект повного особистісного занурення в історію.

Коли учасники візиту вже досить багато почитали, побачили й почули про події на місці пам'яті, вони можуть використати уяву і створити символічну карту особи – учасника подій. Ви можете базувати цю діяльність на персонажі чи історичній фігурі з будь-

якого документа, зображення, відеокліпу чи іншого ресурсу, який, на вашу думку, може зворушити ваших учнів.

Запропонуйте учням вибрати персонажа для аналізу історичної ситуації. Це може бути реальна особа, відома чи пересічна, або літературний персонаж, герой фільму тощо. Головне, щоб цей персонаж був не байдужий учням, пробуджував у них інтерес, емоції та спонукав до мислення.

Вибравши персонажа, дайте учням час більше дізнатися про цю людину, прочитати тексти, переглянути кліп чи фільм, провести спостереження, пригадати деталі. (Під час заняття інформація має бути лаконічною, однак учні можуть отримати випереджувальне завдання, пов'язане з вибором персонажа чи збором інформації для уроку).

Запропонуйте учням взяти аркуш паперу і зобразити свого обранця. Це може бути малюнок, символічний чи реалістичний, або фотографія, розміщена в центрі аркуша. Попросіть учнів, використовуючи свідчення з документів, зображень, відеокліпів чи інших ресурсів, відповісти на такі питання-підказки, написані біля стрілок, що спрямовані до різних частин зображення персонажа:

- Голова – що ця людина думає про ситуацію, в якій опинилась?
- Очі – що ця людина бачить навколо?
- Вуха – що ця людина чує?
- Рот – що ця людина говорить?
- Серце – що ця людина відчуває? Що є для неї важливим?
- Руки – які дії вчинила ця людина? Який вибір вона зробила?
- Живіт – про що ця людина непокоїться?
- Ноги – чи змінилася ця людина? Куди вона йде чи може піти в майбутньому? Які наслідки може мати її вибір?

Коли «карти персонажів» завершені, учні можуть розмістити їх у класі та взяти участь у короткій прогулянці галереєю, щоб побачити, що створили їхні однокласники. Запропонуйте учням презентувати свої роботи перед загалом.

Така методика є дуже виграшною для організації роботи під час візиту до місця пам'яті. Запропонуйте учням уявити собі різних людей, про яких вони почули, подумати, хто це були – жінки, чоловіки, дівчата, хлопчики, юнаки чи старі, – яка в них могла бути професія, яке ім'я. Тоді можна намалювати, якими могли бути їхні відчуття ситуації, в якій вони опинилися – напередодні війни, з початком німе-

цької окупації, у момент каральної акції. Попросіть учнів порівняти результати їхньої роботи, поміркувати про схожості та відмінності.

З огляду на глибоке емоційне залучення, після такої роботи потрібно провести психологічне розвантаження, вивести учнів з емоційного напруження за допомогою миттєвої рефлексії.

Метод «Mind Map» («Ментальна карта»)

Правила складання ментальних карт описав британський психолог Тоні Бюзен. «Mind Map» – це інструмент для самоорганізації, планування, аналізу й навчання, за допомогою якого можна структурувати інформацію у вигляді діаграми. Працювати над картою можна групою та індивідуально.

Щоб скласти ментальну карту, потрібно дотримуватись основних правил:

- У центрі розташуйте найважливіше – головну думку, тему, завдання, з яким будете працювати.
- Від центру в різні боки відходять «гілки» – підтеми. Їх має бути небагато – 3–7.
- Від підтем відходять дрібніші гілочки. Їхня кількість необмежена й залежить від того, наскільки складним є питання, яке ви опрацьовуєте.
- Використовуйте маркери різних кольорів, знаки, малюнки, символи для позначення різних частин карти, різний розмір шрифту для цифр, дат, коротких написів різного значення.
- Найпростіша форма ментальної карти – зображення долоні з п'ятьма пальцями, ромашки чи сонечка. Складніша форма нагадує дерево, мережу, справжню карту з дорогами тощо.

Наприклад, ви зі своїми учнями плануєте візит до місця пам'яті. Ви маєте взяти до уваги різні аспекти підготовки цього заходу, дослідити інформацію, розподілити завдання. Ментальна карта допоможе вам лаконічно й візуально означити всі важливі моменти.

Метод «Фішбоун» («Риб'яча кістка» Каору Ішікави)

Цей метод також нагадує роботу з ментальною картою. Він, розроблений 1953 р. професором Токійського університету Каору Ішікавою, допоможе вам чітко побачити проблему й зрозуміти, що ро-

бити далі. «Риб'яча кістка» – це графік, у якому представлені всі фактори, які можуть вплинути на виникнення проблем у вашій діяльності; це аналіз причин і наслідків.

Крок 1. Чітко опишіть проблему або ціль.

Малюємо «риб'ячу голову» і вписуємо в цей простір питання, яке потребує всебічного аналізу, підготовки й вирішення, наприклад, «Квест, поїздка до місця пам'яті».

Крок 2. Визначте основні фактори впливу.

Малюємо «кістки-ребра», не більше шести.

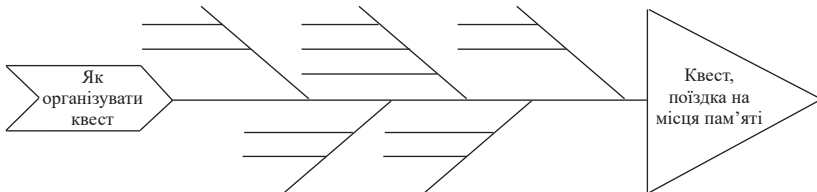
Крок 3. Опишіть основні фактори детальніше.

Розшифровуємо кожне «ребро» дрібнішими «кісточками», наприклад, чого саме конкретно не вистачає, що саме потрібно врахувати, зробити.

Крок 4. Проаналізуйте свою схему.

Оцініть вплив кожного фактора другого рівня по десятибальній шкалі. Сумуйте одержані цифри в рамках одного «ребра». Фактор-«ребро» з найбільшим результатом і є основною частиною на шляху до розв'язання проблеми, і з нею потрібно працювати насамперед.

Наприклад, ви плануєте провести позакласний захід, який потребує значної підготовки й ресурсів (як-от квест).

Основні фактори-«ребра» можуть бути такі:

- Складання завдань для квесту; менші «ребра» (що для цього потрібно): пошук інформації, формулювання завдань, складання маршруту, оформлення й розміщення завдань тощо.
- Логістика: матеріали, канцтовари, медикаменти, вода, засоби безпеки, парасольки тощо.
- Кошти, фінансування.
- Люди, від яких залежить уся організація: вчителі, батьки, спонсори, консультанти, помічники, аніматори, поліція, медики тощо.

– Часові обмеження, питання безпеки, непередбачувані обставини та їх подолання.

Учасники працюють у групах над окремими факторами-«ребрами», детально їх розшифровують і презентують перед загалом. Такий метод аналізу і планування допомагає прорахувати всі деталі заходу, звернути увагу на «підводні камені», передбачити ризики й підготуватися до форс-мажорних обставин.

Метод «SWOT аналіз» (Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats – сильні та слабкі сторони, можливості, загрози)

Цей метод дає можливість усебічного аналізу явища, поняття, діяльності.

Для роботи об'єднайте учасників у чотири групи по 4–6 осіб. Виберіть об'єкт аналізу і сформулюйте тему. Тема аналізу має бути записана на верху аркуша А1, а сам аркуш розділений на чотири частини з відповідними підписами, наприклад:

«Доля пам'яток єврейської історії та культури в містечку N»

<p>Strengths (сильні сторони):</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) старовинна; 2) цінна; 3) зацікавлює; 4) приваблює відвідувачів і дослідників 	<p>Weaknesses (слабкі сторони):</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) потребує реставрації та догляду; 2) потребує коштів на утримання; 3) не має стабільних джерел фінансування на своє утримання; 4) є «клопотом» для місцевої влади; 5) заважає модернізації району міста
<p>Opportunities (можливості):</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) заробіток на туризмі; 2) перспективи наукових досліджень; 3) можлива міжнародна співпраця; 4) приваблення спонсорської допомоги 	<p>Threats (загрози):</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) може зруйнуватися; 2) може зазнати шкоди від вандалів; 3) може втратити первісний вигляд через перебудову

Дайте кожній групі завдання на 5 хвилин – скласти список однієї зі сторін аналізу: сильних сторін, слабких сторін, можливостей чи небезпек, які можуть бути пов'язані з долею єврейських історико-культурних пам'яток. Групи обговорюють завдання й акуратно записують усі думки до відповідної частини таблиці й по черзі презентуються групами.

Такий аналіз не лише розкриває всі сторони об'єкта, а також дозволяє прогнозувати можливі наслідки. Продовжити роботу можна, запропонувавши знайти шляхи уникнення несприятливих наслідків. Перейти від аналізу до планування, показати, як за допомогою сильних сторін і можливостей можна здолати слабкі сторони та загрози.

Метод «Метаплан»

Метаплан – це методика структурування групових обговорень, аналізу ситуації, обміну думками, збирання інформації з певного питання і вироблення ефективних колективних рішень. Методика Метаплану вироблена компанією «Metaplan GmbH» у 70–80-х роках з метою підвищити ефективність групових дискусій.

Цей метод має низку переваг. Він побудований на принципі повної візуалізації процесу обговорення на усіх стадіях. При застосуванні методу учасники більше взаємодіють, що робить обговорення більш ефективним. Процес відбувається за певними правилами, що приводять дискусію до потрібного результату. Метод є універсальним для використання у будь-якій сфері, де потрібне структуроване обговорення проблеми й пошук рішення.

Організуючи роботу, педагог має підготувати аркуші паперу А1, А4, картки з клейким краєм чотирьох різних кольорів, клейку стрічку та маркери чотирьох кольорів.

На початку роботи оберіть проблему, яка вас цікавить, і запишіть її нагорі аркуша А1, розділеного на чотири сектори (наперед визначте колір маркера та карток для кожного сектора). У кожному секторі запишіть питання для обговорення і закріпіть аркуш на дошці. Наприклад:

**Стан збереження єврейської історико-культурної
спадщини в Україні**

1. Наявні проблеми. Реальний стан речей.	3. Як повинно бути?
— — —	— — —
2. Чому існують ці проблеми? Чому насправді все не так, як має бути?	4. Пропозиції. Як змінити становище та розв'язати наявні проблеми?
— —	— —

Роздайте всім учасникам картки з клейким краєм чотирьох різних кольорів (по одній кожного кольору, але за потреби дозволяйте брати додаткові картки). Запропонуйте учасникам протягом 5 хвилин індивідуально коротко записати свої ідеї щодо кожного питання на картках і прикріпити їх у відповідному секторі. Учасники не можуть сперечатися під час роботи.

Об'єднайте учасників у чотири групи по 4–6 осіб. Кожна група одержує завдання опрацювати картки з певного сектора метаплану: розібрати картки, згрупувати подібні, посортувати, ранжувати ідеї в порядку значущості. Для цього в групах проходить обговорення. Після опрацювання одержаних карток учасники уточнюють формулювання ідей, визначають, що ще можна додати. Виділіть на цю роботу 10–15 хвилин.

Попросіть учасників розмістити на метаплані картки у новому порядку, визначеному групою. Для цього можна «начисто» переписати пропозиції з карток на аркуш А4 або пронумерувати вже написані картки. Група протягом 3–5 хвилин готується презентувати результати роботи над картками зі свого сектора.

Далі відбувається презентація роботи груп. Під час обговорення і представлення результатів зміст останньої четвертої графі таблиці можна презентувати у дві колонки, як: а) те, що можна зробити своїми силами на рівні школи; б) те, що потрібно ініціювати до вищих інстанцій, влади, спонсорів тощо.

Робота завершується підбиванням підсумків.

Метод «Письмова дискусія»

Метод можна застосовувати для аналізу проблеми, яка складається з кількох споріднених питань. Розкриття таких питань відбувається способом додавання думок кількох груп.

На початку роботи сформулюйте тему (проблему), наприклад: «Немає достатньо коштів для спорудження пам'ятника». На чотирьох окремих великих аркушах запишіть чотири питання, які спрямовані на те, щоб максимально проаналізувати й розкрити задану тему. Наприклад:

- Чому державні органи не дають достатньо коштів?
- Чому приватні особи не дають коштів?
- Як мотивувати спонсорів?
- Пошук коштів буде успішним, якщо...

Аркуші закріпіть на стінах у різних кутках класу. Групи учасників одержують по одному маркеру різних кольорів для різних груп. Запросіть групи підійти до аркушів з питаннями, обговорити їх і записати свої відповіді, після чого перейти до наступного аркуша. Якщо група погоджується з думками попередніх груп, вона ставить плюси біля їхніх записів, а потім дописує свої ідеї.

Робота припиняється, коли кожна група опрацювала кожен аркуш. Група презентує інформацію з того аркуша, біля якого вона була останньою. Завдяки цьому, у класі озвучується аналіз усієї проблеми й усі можливі шляхи її розв'язання.

Метод «Коло аркуша паперу»

Це варіант «Письмової дискусії». Відмінність полягає в тому, що учасники не переходять від одного аркуша до іншого, а передають аркуші від групи до групи, сидячи за столами.

3.6. Методи організації зворотного зв'язку і рефлексії

Метод «Сенкан»

Слово «сенкан» (від французького слова «п'ять») позначає вірш у п'ять рядків. Ця п'ятирядкова віршована форма виникла на по-

чатку ХХ ст. під впливом японської поезії, і є швидким і потужним способом аналізу, синтезу й узагальнення понять. Цей метод використовують для розвитку образної мови, адже, на відміну від довгого літературного твору, він не вимагає тривалих витрат часу та дає можливість автору реалізувати свої інтелектуальні та творчі здібності. У вірші з п'яти рядків людина висловлює своє ставлення до проблеми чи поняття.

Порядок написання сенкану такий:

Перший рядок – *одне ключове слово* – тема, яка визначає зміст сенкану; об'єкт або предмет, про який ідеться.

Другий рядок – *два прикметники*, які характеризують це поняття, дають опис його ознак та властивостей.

Третій рядок – *три дієслова*, які показують характер дії об'єкта.

Четвертий рядок – *коротке речення*, в якому автор висловлює своє ставлення до об'єкта.

П'ятий рядок – *одне слово* – резюме; зазвичай іменник, завдяки якому людина висловлює свої почуття, асоціації, пов'язані з сутністю поняття.

Наприклад:

Дитина	Дружба	Війна
<i>Хороша, весела</i>	<i>Міцна, надійна</i>	<i>Жорстока, безжальна</i>
<i>Бавиться, грає, росте</i>	<i>Підтримує, допомагає, захищає</i>	<i>Убиває, руйнує, нищить</i>
<i>Це маленька людина</i>	<i>Без неї важко жити</i>	<i>У наш час війна неприпустима</i>
<i>Радість</i>	<i>Довіра</i>	<i>Смерть</i>

Виберіть кілька понять, явищ, які будуть обговорюватися чи обговорювались під час заняття. Об'єднайте учасників у кілька груп по 4–5 осіб. Запропонуйте їм скласти сенкан. Варіанти організації роботи можуть бути різні.

Задайте учням одне поняття для всіх і порівняйте роботу груп. Або дайте завдання щодо різних понять і вислухайте їхню презентацію. Можна також дозволити учням вибрати поняття самим, а потім пояснити, чому вони вибрали саме це. Або ж запропонуйте скласти сенкан з поняття, яке, на думку учнів, було головним, і пояснити свій вибір.

На початку заняття сенкан можна використати для мотивації аудиторії або для з'ясування, наскільки аудиторія знає тему.

Наприкінці заняття сенкан можна використати для підбивання підсумків, перевірки рівня сприйняття теми, уміння пояснювати та характеризувати поняття.

Хоку на задану тему

Хоку – це жанр японської поезії; завершений вірш, який складається з трьох рядків. Правила написання хоку прості. Перший рядок повинен містити п'ять складів, другий – сім, третій – знову п'ять. (Наприклад: «Сумно над ровом. Тут люди загинули. За що їм таке?»)

Рядки можна починати з малої літери. Зміст має відповідати заданій темі. Цікавою буде робота в групі, коли останній рядок вірша стає початком нового, утворюючи ланцюжок. Така робота пробуджує творчість і спонукає учасників максимально використати інформацію, отриману при опрацюванні теми.

Щоб скласти хоку, можете занотувати п'ять речей, які можна побачити, тоді додати до кожної з них відповідні прикметники, а далі повторити цей процес для речей, які можна почути й відчутти їхній запах. Потому складіть список почуттів про якесь місце й опишіть їх за допомогою дієслів та прислівників. Наприкінці група аналізує всі описи, відбираючи кращі, та обговорює відчуття стосовно порушеної теми.

«Конверти» або «Плюси, мінуси, питання»

До початку заняття викладач готує три конверти (на першому конверті можна накреслити «+», на другому – «-», на третьому – «?»). Наприкінці заняття учень отримує три аркуші паперу, на яких, на прохання викладача, висловлює свою думку з приводу заняття, вказуючи, які були позитивні моменти («+»), які негативні («-») та що викликало питання або сумніви («?»). Вчитель наголошує на тому, що підписувати свої коментарі не обов'язково. Прочитавши та проаналізувавши результати зворотного зв'язку, вчитель розпочинає наступне заняття зі своєї відповіді на відгуки учнів.

Метод «Спалах»

Швидкий спосіб отримати зворотний зв'язок, який може бути застосований як під час заняття, так і наприкінці його. Важливо, щоб використання методу було чітко структуроване. Учні мають

хвилину часу для того, щоб підібрати п'ять слів або коротких фраз з таких напрямків:

Ваші відчуття ...

проблеми...

емоції...

спостереження...

висновки...

Після невеликої паузи учні мають можливість висловитися. Висловлювання мусять бути яскравими й стислими, як спалах у темряві. Для яскравішої картини, ці вислови можна записати на фліп-чарті, і тоді вони репрезентуватимуть усю подію цілком.

«Координати рефлексії»

Провести рефлексію можна таким методом. Намалювати на аркуші паперу осі координат. На вертикальній осі будемо відраховувати позитивні чи негативні емоції та їхній ступінь. На горизонтальній осі – отриману інформацію, знання, уміння, навички. Кожну сторону осі розділіть на десять відрізків, щоб оцінювання відбувалось від 1 до 10, де 10 – найвища оцінка.

Кожний учасник отримує маленьку яскраву наліпку (липкий кружечок паперу, розміром з монету) або бере яскравий маркер. Учасники мають подумати про захід, в якому вони взяли участь, і визначити для себе ступінь знань, умінь, навичок та емоцій, одержаних у процесі роботи. Вони визначають свою точку співвідношення інформації та емоцій на осі координат і позначають її. У результаті на плакаті вимальовується загальна картина успішності та емоційного клімату під час заходу. Позначки можна робити як на позитивному, так і на негативному полі, тож крапки можуть стояти на всіх чотирьох полях перехрестя осей координат. Позначки учасники роблять мовчки.

Після цього педагог пропонує обговорити картину, що склалася, і просить висловитися усіх охочих, на чій позначки він покаже. Педагог має приділити увагу дуже позитивним, середнім та негативним позначкам. Одержані відповіді покажуть, що під час заходу було дуже вдалим, а що ще потребувало доопрацювання.

Різновидом такої рефлексії може бути «сонечко». Наявність більшої кількості «променів» дозволяє деталізувати оцінювання окремо одержаних знань, умінь, навичок, цінностей, емоцій, власної участі, логістики тощо.

Щоденник подорожі (Нотатки під час відвідування місць пам'яті)

Це одна з форм персональної рефлексії. Використання цієї методики допомагає ставити акценти, зосереджувати увагу, сприяє тривалій фіксації інформації в учасників візиту до місць пам'яті, дає їм змогу обдумати й висловити власні переживання. Щоденник подорожі може бути зверстаний у довільний спосіб. Педагог формулює питання і завдання, залежно від поставленої мети заходу. Однак рекомендовано дотриматися певних обов'язкових вимог: вказати дату подорожі, назву та короткий опис відвіданого місця.

Готуючи роздатковий матеріал «щоденників», потрібно подбати про те, щоб після кожного запитання було залишено достатньо місця для нотаток.

Перелік запитань може бути таким:

- З якими новими людьми я зустрівся/зустрілась?
- Які питання обговорювалися?
- Що нового я дізнався/дізналась?
- Чого я навчився/навчилась?
- Як я почувався/почувалась?
- Найбільше враження на мене справило...
- Чим цей досвід цінний для мене особисто?
- Наскільки справдилися мої очікування від цього дня?
- Що я зробив би/зробила б інакше? Я пропоную...
- Які запитання у мене виникли? На які запитання я хотів би отримати відповіді?
- Вільне поле (особисті міркування).

Обговорення записів у щоденниках подорожі можна організувати як на місці візиту, так і після повернення до школи. Інформація із записів може стати дуже цінним матеріалом для проєктів та інших меморіальних заходів.

3.7. Методика «Експедиція до місць пам'яті»

Ця методика містить цілий комплекс методів та заходів. Це хороша форма проведення літньої школи чи молодіжного табору, адже вона створює умови для комплексного підходу до теми збере-

ження пам'яті, набуття знань, вироблення умінь та навичок, а також формування поглядів і цінностей.

Під час експедиції учасники безпосередньо перебувають на місцях подій, мають змогу спілкуватись з людьми, неквапливо оглядати місцевість, роздумувати та ділитися думками. Найефективніше й найцікавіше експедиція реалізується в позакласній практиці й у довшому часовому вимірі, наприклад, протягом кількох днів чи тижня. Цінність експедиційного методу полягає в навчанні через практичну дію («learning by doing»).

Підготовчий етап. Вибір і дослідження об'єктів для експедиції

Розпочати підготовку потрібно зі створення групи зацікавлених учасників. Це перший важливий крок, адже саме мотивовані учасники будуть проводити дослідження – люди, яким цікаво працювати разом у команді однодумців.

Наступний крок – це вибір місця проведення експедиції та часових рамок дослідження. Воно не має бути випадковим і повинне мати, наприклад, таке:

- зв'язок з подіями Другої світової війни та Голокосту;
- місця, які потребують дослідження та меморіалізації, чи вже мають споруджені меморіали;
- людей, залучених до проблеми дослідження: науковців, краєзнавців, свідків, ініціативних представників влади, учителів та учнів місцевої школи, що бажають брати участь у проєкті;
- інфраструктуру для розміщення та забезпечення побутових потреб учасників.

Після вибору місця і теми важливо провести первинний збір інформації про об'єкти для експедиції, використовуючи ЗМІ, інтернет, бібліотечні матеріали, архіви, опитування людей. Проаналізовану інформацію необхідно обговорити з учасниками. Для цього можна організувати онлайн спілкування, в якому вони можуть поділитися своїми думками та міркуваннями щодо майбутньої експедиції. Вчителі формують команду тренерів-консультантів, які також спілкуються на форумі й заздалегідь готують та узгоджують план експедиції, її зміст, тривалість і, за потреби, виїжджають на місце проведення майбутньої події.

Якщо ви створюєте групи учасників з незнайомих між собою людей з різних місць, то онлайн простір стає простором для початкового знайомства та інтеграції. У такому разі організатори експедиції мають продумати запитання й завдання, які сприяли б знайомству та інтеграції учасників. Наприклад:

- Назвіть себе та повідомте особисту інформацію, якою ви хотіли б представити себе (вік, стать, коло інтересів).
- Розкажіть, чому ви хочете взяти участь в експедиції та які ви маєте очікування.
- Поділіться своїми ідеями й пропозиціями щодо її проведення.

Занотуйте всі відповіді. Після завершення експедиції ви можете порівняти свої очікування з отриманими результатами. Згодом простір форуму можна використовувати для регулярного інформування про перебіг подій, призначення пошукових та організаційних завдань для учасників. Заохочуйте учасників індивідуально шукати інформацію про регіон, у якому проводиться експедиція. Вони можуть вивчати демографічні дані, історичні документи, аналізувати інформацію про соціальні, політичні, історичні, культурні та економічні питання тощо.

Онлайн можна також проводити підготовку до майбутнього дослідження, знайомити учасників з «інструментами» для складання запитань, проведення інтерв'ю, нотування спостережень.

Учасники майбутньої експедиції одержують та готують домашнє завдання. Воно полягає в читанні рекомендованої літератури, перегляду фільмів і збирання інформації із доступних джерел (наприклад, сімейних історій, пов'язаних з періодом Другої світової війни). Кожний учасник приїжджає на експедицію з короткою, яскравою розповіддю про життя своєї сім'ї або інших сімей.

Відповідальною складовою є логістика експедиції. Захід має бути узгодженим з адміністрацією школи. Оскільки захід буде довготривалим і масовим, вкрай важливо продумати всі матеріальні умови його забезпечення: транспорт, проживання, харчування, безпека, місця для роботи, устаткування, візити до музеїв, зустрічі з людьми тощо. Фінансова сторона може бути покрита коштом мінігранту або іншими формами фандрейзингової діяльності. Одною з простих форм організації проживання і харчування експедиції може бути розміщення в сім'ях місцевих учасників або в школі за підтримки місцевої громади й влади, а також матеріальної підтримки батьків самих учасників.

Тривалість експедиції залежить від поставлених цілей та фінансових можливостей. Важливо пам'ятати: що конкретнішою та чіткішою буде мета, то успішнішим буде її досягнення.

Експедиція до місць пам'яті

Експедиція розпочинається, коли її учасники зустрічаються у визначеному для дослідження місці. Оптимальною є група у 20–25 осіб.

На початку учасники об'єднуються у робочі групи по 4–5 осіб, до яких варто залучати учасників з різних регіонів (шкіл, населених пунктів) через випадковий вибір.

Перший день експедиції має бути присвячений інтеграційним вправам, аби перетворити новостворені групи на злагоджені команди, учасники яких познайомилися, дізналися більше одне про одного, продемонстрували свої погляди, інтереси, уміння й знання. У перший день доречними будуть види діяльності, які сприяють згуртуванню учасників, дають можливість проявити себе і ближче познайомитися з іншими. Тут рекомендовано попрацювати із «Сімейними історіями» (див. відповідний підрозділ).

Наступного дня розпочинається саме експедиційне дослідження. Головними його методами є: інтерв'ю, бесіда, фото та відео, вивчення історичних та культурних артефактів, знайомство з традиційною культурою, дослідження історичних джерел тощо.

Для виконання цих робіт доречно організувати мініподорожі – піші походи до певних місць, населених пунктів, короткі автобусні поїздки з метою відвідання музею, архіву, зустрічі з людьми, огляду пам'яток тощо.

Учасники проводять дослідження в уже сформованих малих групах, де кожен відповідає за певну частину роботи – фотографує, складає запитання, веде спостереження, бере інтерв'ю, веде записи або щоденник, оформлює зібрані матеріали, готує презентацію тощо.

Колективні дослідження потребують від учнів та педагогів певної гнучкості та нових навичок, зокрема: спілкування, прийняття рішень, самостійного проведення досліджень, обговорення результатів, самоаналізу тощо. Колективні дослідження приводять до соціальної інтеграції та процесу соціального навчання. Комунікатив-

ні навички роблять учасників відкритішими, спонукають їх до співпраці та уважнішого ставлення до інших людей.

Після кожного етапу роботи, наприкінці кожного дня, важливо проводити рефлексію, обираючи для цього різноманітні форми, зокрема обговорення в парах і в колі учасників. Запитання можуть бути такими:

- Якою є найцінніша інформація, про яку ви дізналися сьогодні?
- Що ви будете чи не будете використовувати в майбутньому?
- Що було новим і несподіваним?
- Якої інформації вам бракує? Що ще потрібно дослідити на місцях?
- Як відповіді на мої запитання, поставлені під час походу, змінили мене?

На кожному етапі потрібно залучати учасників до подальшого планування досліджень і прийняття рішень. Отже, завершення кожного дня експедиції має бути плануванням наступного дня. Під час експедиції всі люди, які беруть у ній участь, повинні керуватись п'ятьма умовами: відповідальність, залучення, усвідомлення, цікавість, позитивність.

Підбиття підсумків експедиції. Рефлексія

Експедиційне навчання – це не лише отримання інформації, а й здобуття навичок пошуку, обробки й використання інформації. Презентація – це останній етап кожного проекту; це момент, коли учасники можуть показати набуті навички, демонструвати наслідки своєї наполегливої дослідницької роботи та вирішальну здатність висловлюватись публічно, синтезувати певний інтелектуальний продукт. Саме презентація дозволяє побачити, наскільки експедиція спрацювала як форма навчання.

Творчі звіти про роботу учасників можуть бути виконані у різних формах, наприклад:

- **Одна хвилина доповіді.** Учасники протягом хвилини розповідають групі про те, чого навчилися вони особисто.
- **Плакат або модель.** Учасники створюють плакат або модель (схему) будь-яким обраним способом. Вона повинна репрезентувати проведені дослідження, прочитані книги, виконані завдання тощо.
- **Power Point презентація.**

- **Драматична сцена.** Учасники створюють невелику театральну виставу за результатами дослідження.
- **Фреска, постер.** Група створює настінну композицію, яка демонструє різне застосування знань і навичок, здобутих під час експедиції.
- **Колаж.** Учасники готують колаж. Вони можуть розрізати малюнки чи фото зі старих журналів чи газет, додати фото з експедиції, щоб показати, чого вони навчилися і що дізналися.
- **Коротке оповідання.** Учасники пишуть короткі оповідання про те, що вони зробили або чого навчилися.
- **Фільм.** Використовуючи матеріал, записаний під час експедиції, учасники підготують фільм, який демонструє проведену роботу.
- **Вебсторінка.** Вона не лише повідомить про експедицію, а й може слугувати платформою для наступних проєктів.
- **Колекція фотографій.** Учасники готують виставку фото про час експедиції та створюють опис своїх фотографій.

Зібрані й презентовані матеріали можуть стати частиною музейної експозиції, матеріалами для інформаційного центру, виставки, стенду, брошури чи буклету, доповнити зміст екскурсії.

Після закінчення експедиції доцільно організувати обговорення, під час якого учні матимуть змогу оцінити роботу експедиції загалом та внесок кожної окремої групи, кожного індивідуального учасника зокрема. Обмірковуючи досвід, набутий у процесі експедиції, учні можуть відповісти на такі запитання:

- Що нового ми дізналися завдяки дослідженню?
- Чого і як ми навчилися?
- Яких умінь і навичок ми набули?
- Які переваги мало безпосереднє спілкування з людьми під час дослідження?
- З якими проблемами ми зіткнулись, готуючись до експедиції та проводячи її?
- Що вдалося найкраще?
- Що можна було б зробити інакше?
- Як ми використовуватимемо цей досвід у майбутньому?

Знання та навички, набуті під час експедиції, обов'язково допоможуть у майбутньому. Вони можуть бути корисними під час подорожей, навчання, планування професійної кар'єри та повсякденного життя.

3.8. Методика екскурсій до місць пам'яті²⁷

Як підготувати екскурсію

Під час візиту учнів до місця пам'яті, екскурсія є основною інформативною частиною, особливо якщо відвідини відбуваються вперше, тому її важливо ретельно підготувати.

Планування екскурсій передбачає: вибір теми, оптимальний добір інформації та підготовку екскурсорода. Той, хто готує і проводить екскурсію, має чітко усвідомлювати, якою є її мета.

Мета екскурсії – це те, заради чого показуються об'єкти та ведеться розповідь. Зокрема, це може бути: поінформувати учнів про злочин Голокосту; забезпечити краще засвоєння теми «Друга світова війна», що входить до шкільної програми з історії України; виховати повагу до прав людини; розширити світогляд учнів про традиції та побут інших народів. Завдання екскурсії – розкрити мету на конкретних місцевих прикладах і свідченнях.

Назва екскурсії повинна конкретизувати її та розкривати її зміст. Водночас вона повинна зацікавлювати й запам'ятовуватися. Наприклад: «Історія єврейської громади с. Кисилин», «Трикутник взаємин: українці, поляки євреї. Як ми жили разом», «Культура та побут єврейської громади м. Львова» та ін.

Наступним етапом є **вивчення та накопичення матеріалу**. Під час опрацювання матеріалів з теми доцільно перечитати наукову, публіцистичну літературу, а також використати архівні матеріали, кінохроніку, розповіді очевидців тощо.

Важливим етапом створення екскурсії є правильний **підбір об'єктів** та складання оптимального маршруту. Об'єктами екскурсій можуть бути: місця, пов'язані з історичними подіями; природні об'єкти; будівлі та споруди; меморіальні пам'ятники й комплекси; об'єкти, пов'язані з життям і творчістю видатних особистостей; пам'ятники мистецтва; експозиції музеїв, картинних галерей, виставок; технічні експонати; археологічні пам'ятки.

Якщо об'єктів багато, у процесі вибору необхідно звернути увагу на їхню пізнавальну цінність, важливість, зміст, функціональне призначення, безпечність тощо.

²⁷ Повну версію методичних рекомендацій див. у: Дудка Н. З. Місця пам'яті як об'єкти туристичних маршрутів для учнів шкіл: методика проведення. – Луцьк, 2019.

Екскурсія не повинна бути перевантажена великою кількістю відвідуваних об'єктів, тому що це збільшує її тривалість, розсіюючи в такий спосіб увагу учнів. Оптимальна тривалість екскурсії містом складає 2–3 години, водночас зацікавлено сприймається не більше 15–20 екскурсійних об'єктів.

Відбір об'єктів закінчується **складанням картки (паспорта)** для кожного з них. Ці картки використовуються як для поточної теми, так і для майбутніх екскурсій.

У картку об'єктів вносяться такі дані:

1. Найменування об'єкта (первинне й сучасне), а також назва, за якою пам'ятник відомий населенню;
2. Історична подія, з якою пов'язаний пам'ятник, дата цієї події;
3. Місце об'єкта, його поштова адреса, на чийй території він розташований;
4. Опис об'єкта: хто автор архітектурної споруди чи пам'ятника, коли його споруджено, з яких матеріалів виготовлений, який текст меморіального напису;
5. Джерело фактів про об'єкт: у яких літературних джерелах він описаний, які події пов'язані з ним, які існують архівні дані, усні перекази, монографії;
6. Збереження об'єкта й території: коли було проведено останні ремонтні роботи чи реставрація;
7. Охорона пам'ятника: на кого покладена відповідальність за його збереження;
8. Інші згадки: в яких ще екскурсіях цей об'єкт використовується;
9. Дані про картку: дата створення, прізвище й посада укладача;
10. Фотографії об'єкта, які відтворюють його нинішній і колишній вигляд.

Маршрут екскурсії є найзручнішим шляхом для екскурсійної групи, який до того ж сприяє найповнішому розкриттю теми. Він будується з огляду на найдоречнішу для даної екскурсії логічну послідовність відвідання об'єктів, наявність майданчиків для розташування групи, безпеку екскурсантів.

Перед екскурсією **маршрут необхідно пройти**, щоб ознайомитися зі шляхами руху, уточнити екскурсійні об'єкти, визначити **місця зупинок**, під'їздів до них, вибрати місця для найкращого огляду, хронометрувати переїзд/перехід від одного об'єкта до іншого, **роз-**

рахувати час проведення екскурсії, виявити потенційні загрози на маршруті та продумати необхідні заходи безпеки.

Важливо також скласти **контрольний текст екскурсії** – матеріал, необхідний для повного розкриття всіх підтем і забезпечення тематичної цілісності розповіді екскурсовода.

Дуже важливим помічником під час проведення екскурсії є **«портфель екскурсовода»**. У процесі роботи над текстом відбираються наочні приладдя для екскурсії, які допомагатимуть оживити розповідь. Завдання «портфеля екскурсовода» – відновити відсутні ланки під час показу об'єкта. Часто буває так, що об'єкт не зберігся до наших днів (після Другої світової війни єврейських будівель, особливо в селах, майже не залишилося), тому потрібно якимось дати уявлення про його первісний вигляд. Наочні матеріали повинні бути зручними для використання і нечисельними, аби не розсіювати увагу слухачів. Ілюстрації демонструються на рівні голови, щоб їх добре бачили всі учасники групи.

Проведення екскурсії

Успішна екскурсія має бути продумана технічно. Якщо ви проводите автобусну екскурсію, то вам слід ретельно продумати, коли й де учасники виходять для огляду об'єкта, як відбувається їх пересування між об'єктами, як і коли демонструються експонати «портфеля екскурсовода» тощо.

Дії екскурсовода під час проведення екскурсії

Знайомство з групою. Екскурсовод вітає присутніх і відрекомендовується (якщо бачить учасників уперше), знайомить групу з водієм автобуса. Після знайомства надається коротка інформаційна довідка: тема екскурсії, її тривалість, найцікавіші об'єкти на маршруті, його протяжність. Завершується вступ тим, що групу ознайомлюють із правилами поведінки на екскурсії.

Вихід з автобуса та повернення в салон. На зупинках, на яких передбачений вихід з автобуса для огляду об'єктів, екскурсовод першим залишає салон і трохи осторонь очікує групу. Під час повернення він заходить у салон останнім та слідкує, щоб ніхто не залишився.

Робота екскурсовода в автобусі. Головною особою в салоні автобуса є екскурсовод. Проте всі свої дії, пов'язані з режимом руху на маршруті, він заздалегідь узгоджує з водієм. Екскурсовод знаходиться спереду праворуч за напрямком руху і звідти надає інформацію про об'єкти, які можна бачити з вікон автобуса.

Пересування екскурсантів на маршруті. Пересування пішохідними ділянками маршруту відбувається компактно на чолі з екскурсоводом. Слід стежити за тим, щоб група не надто розтягувалася – відстань між тими, хто йде попереду, і тими, хто відстає, не повинна перевищувати десяти метрів. Екскурсовод має виділятися з натовпу, не губитися серед людей. Для цього можна тримати в руках яскраву парасольку.

Пересуваючись маршрутом, група має уникати небезпечних місць. Коли відбувається перехід від об'єкта до об'єкта, екскурсоводові не варто продовжувати свою розповідь, адже її почують лише ті, хто знаходиться поруч із ним.

Підійшовши до пам'ятки, екскурсовод має переконатися, що всі зібралися, а також **правильно розташувати групу біля об'єкта**. Група повинна добре чути екскурсовода. Слід також врахувати час доби та пору року. Зокрема, в спекотну літню погоду людей краще тримати в тіні, аби сонце не світило їм в очі. Також доцільно передбачити розміщення групи під навісом або під кронами дерев у разі дощу.

Дотримання часу проведення екскурсії є однією з головних умов, яку має виконувати екскурсовод. Ознайомлення з об'єктами чи пересування між ними повинно тривати рівно стільки, скільки зазначено в плані екскурсії.

Паузи в екскурсіях. Екскурсовод не повинен говорити безупинно. Невеликі перерви можливі лише під час пересування ділянками маршруту, де відсутні об'єкти показу, а також коли дається кілька хвилин на **самостійний огляд об'єкта**, щоб екскурсанти могли розмірковувати про побачене та почуте, записати нотатки в щоденники подорожі, зробити фотографії.

Відповіді на запитання екскурсантів і зворотний зв'язок. Під час екскурсії в її учасників можуть виникати запитання. Якщо на них відповідати одразу, це заважатиме групі сприймати основний матеріал, порушуватиме цілісність розповіді. Саме тому для цього найкраще використовувати паузи, що надаються учням для само-

стійного ознайомлення з об'єктом. Відповіді на запитання мають індивідуальний характер, тому цілком нормальна ситуація, коли хтось пішов фотографуватися біля пам'ятки, а хтось залишився біля екскурсовода, щоб поставити запитання. Доцільно повідомити групу про такі правила ще у вступному слові. Екскурсовод теж може звертатися до групи зі своїми запитаннями задля налагодження зворотного зв'язку.

Особливість роботи з підлітками полягає в тому, що екскурсовод має взаємодіяти з учасниками під час екскурсії: постійно звертатися до слухачів, ставити риторичні запитання, наприклад, «а чи знаєте ви, що...?», «а хто знає, як...?». Такі засоби дозволять скеровувати увагу групи й сприятимуть налагодженню контакту з нею.

ПРИБЛИЗНИЙ ПЛАН ПЕРЕБІГУ ВШАНУВАЛЬНОЇ ЦЕРЕМОНІЇ

З досвіду проєкту «Захистимо пам'ять», оптимальна тривалість власне церемонії – від 45 хвилин до години. Елементи, подані в списку нижче, не є обов'язковими, і так само не є фіксованим їхній порядок. Власне, порядок, наявність та тривалість кожного з цих елементів залежить від конкретних місцевих умов та мети конкретної церемонії. План зосереджено на змісті церемонії, а не на логістичних чи організаційних особливостях, адже вони є занадто індивідуальними.

До церемонії

- ✓ Проінформуйте мешканців населеного пункту про нагоду церемонії, час та місце. Якщо буде організоване підвезення, то звідки та коли. Якщо будуть особливі гості, їх також варто згадати.
- ✓ Проінформуйте медіа – місцевих, районних, обласних репортерів. У повідомленні уточніть нагоду церемонії, час та місце, особливості самостійного проїзду, присутність особливих гостей.
- ✓ Підготуйте для представників ЗМІ інформаційний листок із правильно зазначеними подіями, датами, іменами й посадами організаторів, а також вашими контактними даними.
- ✓ Складіть список промовців та почніть підготовчу роботу з ними. Бажано індивідуально, а не через третіх осіб. Важливо донести інформацію щодо нагоди, тривалості виступу, черги у програмі, культурних та історичних особливостей.
- ✓ Перед початком церемонії уточніть, чи всі промовці присутні, чи всі їхні дані у вас записані правильно. Можете також повідомити їм порядок виступів.
- ✓ Перед початком церемонії уточніть, чи присутні представники ЗМІ, віддайте їм інформаційні матеріали. Краще призначити для цього окрему особу.

Вступна частина церемонії

- ✓ Можна використати цитати свідків подій, прийнятні для випадку поетичні або музичні твори. Має тривати не більш як 5 хвилин.

- ✓ Обов'язково оголосіть про початок церемонії вшанування у мікрофон. Повторіть про нагоду, чому саме тут та зараз відбувається захід.

Офіційні промови

- ✓ Згідно з підготовленим списком, надайте слово офіційним особам, представникам влади різного рівня, громадським діячам, ресурсним особам або професійним дослідникам події.
- ✓ Кожне слово офіційного блоку не має тривати понад 5 хвилин.
- ✓ Порядок виступів залежить від місцевих особливостей.
- ✓ Кількість офіційних промовців має бути якомога меншою.

Промови «олюднення» трагедії

- ✓ Надайте слово тим, хто пережив подію, або їхнім родичам. Також можна надати слово тим, хто був свідком події.
- ✓ Такі розповіді можуть тривати довше, але зважайте на фізичний та емоційний стан оповідачів, їхню здатність до тривалої та структурованої розповіді. Призначення цього елемента – надати людський, індивідуальний вимір події, на протигагу сухим даним або статистиці.

Подайте історичний контекст

- ✓ Це може зробити професійний історик, але факти також можна вплести у слова ведучих чи виступи учнів місцевої школи.
- ✓ Контекст має бути поданий дуже коротко, щоб доповнити особисті розповіді, а не затьмарити їх.

Надайте слово представникам груп, до яких належали загиблі

- ✓ Надзвичайно важливо, аби у церемонії взяли участь сучасні представники єврейської та/або ромської громади.
- ✓ Щонайменше, залучіть їх у якості, наприклад, духовної особи.
- ✓ Однак варто намагатися взаємодіяти з представниками груп під час підготовки та проведення церемонії на якомога більший кількості рівнів (організація, консультація щодо культурних та релігійних особливостей, спільні підготовчі заходи, виступи під час церемонії, пам'ятна служба тощо).

Прийнятні для ситуації виступи

- ✓ Запросіть до виступу на церемонії місцевих школярів, гуртківців, творчі колективи тощо.
- ✓ Вони мають заздалегідь підготувати та узгодити з вами свій виступ.
- ✓ Такий виступ не має перевищувати 5 хвилин, якщо не обґрунтовано інше.
- ✓ Виступ може бути один або кілька, але не занадто багато.
- ✓ Це не можуть бути театралізовані дійства, що відтворюють історичні події на місці загибелі. Такий підхід не є етичним і несе багато небезпек.
- ✓ Виступи мають відповідати змісту та формі церемонії. Наприклад, можна заспівати тематичну пісню, але не будь-яку пісню. Заграти тематичну тужливу мелодію, але не будь-яку мелодію.

Напуття релігійних лідерів

- ✓ Оцініть, кого з місцевих релігійних лідерів можна запросити до слова.
- ✓ Якщо ці особи не представляють релігію або конфесію загиблих, варто погодити їхню участь з представниками груп.
- ✓ Якщо ці особи не представляють релігію або конфесію загиблих, їм варто утримуватися від релігійних дій (наприклад, молитви за упокій), а натомість дати напутнє слово для громади. Релігійні дії варто залишити духівникам, котрі представляють релігію або конфесію загиблих (якщо інше не погоджено з представниками груп).

Поминальна молитва або молитви, належна до релігії/конфесії (або релігій чи конфесій) убитих.

Спільна дія пам'ятання

- ✓ До неї варто залучити всіх відвідувачів-глядачів церемонії.
- ✓ Якщо така дія потребує від відвідувачів підготовки (наприклад, пов'язування стрічок чи покладання камінців), поясніть їм, що це за дія та який у неї зміст.
- ✓ Підготуйте все необхідне для такої дії самостійно, навіть якщо просили відвідувачів підготуватися наперед.

- ✓ Якщо потрібно щось роздавати, зробіть це заздалегідь або призначте відповідальних у помітному одязі, щоб до них могли підійти інші. Поясніть це у мікрофон.
- ✓ Якщо відбувається якась додаткова пам'ятна дія (наприклад, звук сирени), теж поясніть це учасникам церемонії.
- ✓ Заплануйте повторення або доповнення дії у пам'ятний день щороку.

Завершення церемонії

- ✓ Оголосіть у мікрофон про завершення церемонії.
- ✓ За потреби можна подати прийнятну для змісту музику як супровід самостійного перебування на місці або роз'їзду людей після церемонії. Але це зовсім не обов'язково – тиша в цьому випадку є потрібнішою.

Після церемонії

- ✓ Впевніться, що свідки або ті, хто пережив подію, перебувають у доброму стані здоров'я та можуть дістатися додому.
- ✓ Підійдіть до представників ЗМІ, спитайте, чи потрібні їм додаткові коментарі або інформація. Дізнайтеся, де і коли буде опублікований матеріал.
- ✓ Зберіть усі статті або інші матеріали про захід у ЗМІ.
- ✓ Зберіть формальні та неформальні відгуки про захід від учасників.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ФІЛЬМІВ

Документальні фільми та відеосвідчення (за роком виходу)

1. **Діти з безодні. Перерване мовчання**, 2002 р., режисер Павло Чухрай, США, Аргентина, Чехія, Угорщина, Польща, Росія. Тривалість 00:56:02. Фільм на основі відеосвідчень людей, які, будучи дітьми, дивом уціліли серед сотень тисяч жертв Голокосту.
2. **Назви своє ім'я**, 2006 р., режисер Сергій Буковський, Україна, США. Тривалість 01:32:23. Повнометражний документальний фільм на основі відеосвідчень про Голокост на території України.
3. **Житомир. Звичайна єврейська історія**, 2008 р., режисер Борис Мафцир, Яд Вашем, Ізраїль. Тривалість 00:20:15. Фільм містить відеосвідчення, відвідини місць масових поховань загиблих євреїв Житомира.
4. **Для тебе відкриються небеса**, 2011 р., режисер Цві Нево, Ізраїль. Тривалість 00:54:25. Історія Малки Розенталь (Маріші Дольберг, 1934 р.н.) з Івано-Франківська.
5. **Голокост**, 2011 р., режисер Шота Малашхія, Грузія. Тривалість 01:21:06. Фільм із серії «Окупація». Подані загальні відомості про Голокост як прояв тоталітарного режиму.
6. **З Галичини в Ааргау. Доля європейця єврейського походження у ХХ ст.**, 2013 р., режисери Сюзанна та Петер Шайнери, Швейцарія. Тривалість 00:45:00. Історія Ісаака Штейгера, єврея зі Східної Галичини (м. Великі Мости), який після багатьох випробувань опинився у Швейцарії під іменем Єжи Чарнецького.
7. **Крик чорнозему**, 2013 р., режисер Сергій Череватий, Україна. Тривалість 00:46:47. Фільм про збереження пам'яті про події Голокосту в Україні на прикладі села Ківшовата.
8. **Бабин Яр. Перерване дитинство**, 2016 р., режисер Елі Вакс. Тривалість 00:46:60. Документальний фільм про шестирічного хлопчика Михайла Сидька, сім'ю якого вбили в Бабиному Яру.

9. **Якщо ти залишишся жити**, 2016 р., режисер Гал Янів, Ізраїль. Тривалість 01:01:47. Фільм на основі відеосвідчень про життєвий шлях Шмуліка Шило, який, будиши дитиною, врятувався під час подій Голокосту в Луцьку.
10. **Праведники**, 2019 р., режисер Євген Титаренко, Україна. Тривалість 00:25:58. Фільм містить хроніку, аналітику, відеосвідчення про події Голокосту в Україні та порятунок євреїв.

Короткометражні художні фільми (за роком виходу)

1. **Коліскова**, 1986 р., режисер Ефраїм Севела, Польща, Швейцарія. Тривалість 1:19:00. Трилогія короткометражних фільмів про часи Другої світової війни.
2. **Країна іграшок**, 2007 р., режисер Йохен Фрейданк, Німеччина. Тривалість 00:14:00. Німеччина, 1942 р., хлопчики Генріх Мейснер і Давид Зільберштейн – сусіди й друзі. Мати Генріха рятує Давида як свого сина під час депортації євреїв у концтабір.
3. **Порцеляновий одноріг**, 2010 р., режисер Кіген Вілкокс, США. Тривалість 00:02:57. Літній чоловік пригадує події дитинства, коли він, член організації «Гітлер'югенд», зіткнувся з єврейською дівчинкою у сховку розореного будинку.
4. **Свідки. Трилогія**, 2012–2018 рр., режисер Костянтин Фам, Росія, Білорусь, Чехія, Франція, Польща, Ізраїль. Тривалість 01:47:26. Три новели: «Туфельки», «Брут» і «Скрипка», – розповідають про трагічні події 1933–1945 рр.

Повнометражні художні фільми (за роком виходу)

1. **Дамський кравець**, 1990 р., режисер Леонід Горовец, СРСР. Тривалість 01:24:03. За мотивами повісті О. Борщагівського. Останні день і ніч з життя київської єврейської родини, розстріляної в Бабиному Яру восени 1941 р.
2. **Список Шиндлера**, 1993 р., режисер Стівен Спілберг, США. Тривалість 03:15:54. Реальна історія Оскара Шиндлера, члена нацистської партії й фабриканта, який врятував понад 1100 євреїв.
3. **Хлопчик у смугастій піжамі**, 2008 р., режисер Марк Херман, США, Великобританія. Тривалість 01:34:29. Історія німецького

- хлопчика, сина коменданта концтабору, який випадково познайомився з єврейським хлопчиком, в'язнем концтабору.
4. **Хоробре серце Ірени Сендлер**, 2009 р., режисер Джон Кент Гаррісон, США. Тривалість 01:35:17. Реальна історія Ірени Сендлер, медсестри з Варшави, учасниці підпілля, яка тасмно вивела з варшавського гетто і врятувала 2500 єврейських дітей.
 5. **У темряві**, 2011 р., режисерка Агнешка Голланд, Польща, Німеччина, Канада. Тривалість 1:38:00. Реальна історія порятунку євреїв у Львові, яких протягом 14 місяців переховував у каналізації Леопольд Соха.
 6. **Біжи, хлопче, біжи**, 2013 р., режисер Пеппе Данкварт, Франція, Німеччина. Тривалість 01:48:00. Реальна історія Йорама Фрідмана, хлопчика, якому вдалося врятуватися в окупованій Польщі.
 7. **Чужа молитва**, 2017 р., режисер Ахтем Сеїтаблаєв, Україна, Грузія. Тривалість 01:43:58. Фільм розповідає історію кримської татарки Саїде Аріфової, яка під час Другої світової війни двічі врятувала 88 єврейських дітей-сиріт: спершу – від нацистів, видаючи дітей за кримських татар, а вдруге – від військ НКВС, які здійснювали депортацію кримських татар у травні 1944 року, довівши, що ці діти є євреями.
 8. **Євреї**, 2017 р., режисер Віталій Воробйов, Росія. Тривалість 01:32:00. Фільм засновано на реальних подіях у 1942 році у Кавказьких Мінеральних Водах. Розповідається про зраду і взаємодопомогу в порятунку євреїв під час німецької окупації.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. – Вид. 2-ге, доп. – Київ : Укр. центр вивчення історії Голокосту, Громад. комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного яру, 2017. – 288 с.
2. Бабин Яр: пам'ять на тлі історії: альбом-каталог мультимедійної виставки до 75-річчя трагедії Бабиного Яру / Упоряд. В. Нахманович. – Київ : Laurus, 2017. – 252 с.
3. Біль пам'яті. Навчально-методичний посібник до виставки «Голокост від куль: масовий розстріл євреїв в Україні» / Упоряд. О. Войтенко. – Київ : Майстер книг, 2011. – 64 с.
4. *Брандон Р. Бараші. Життя та загибель єврейської громади. – Київ : УЦВІГ, 2019. – 48 с.
5. *Брандон Р. Вахнівка. Життя та загибель єврейської громади. – Київ : УЦВІГ, 2019. – 48 с.
6. *Брандон Р. Історія загибелі євреїв Чуківського табору. – Київ : УЦВІГ, 2019. – 52 с.
7. *Брандон Р. Колодянка. Життя та загибель єврейської громади. – Київ : УЦВІГ, 2019. – 64 с.
8. *Брандон Р. Липовець. Життя та загибель єврейської громади. – Київ : УЦВІГ, 2019. – 52 с.
9. *Брандон Р. Любар. Життя та загибель єврейської громади. – Київ : УЦВІГ, 2019. – 72 с.
10. *Брандон Р. Плисків. Життя та загибель єврейської громади. – Київ : УЦВІГ, 2019. – 64 с.
11. *Брандон Р. Самгородок. Життя та загибель єврейської громади. – Київ : УЦВІГ, 2019. – 56 с.
12. Брухфельд С., Левін П. «Перекажіть це дітям вашим...»: Книга про Голокост в Європі 1933–1945. – 2-ге укр. вид., доп. та розшир. – Дніпро : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2018. – 132 с.

* Зірочка означає, що видання також доступно для вільного скачування онлайн.

13. *Бурмістр С., Тяглий М. Місце пам'яті вбитим ромам у Дівосині. – Київ : УЦВІГ, 2019. – 32 с.
14. *Бурмістр С., Тяглий М. Місце пам'яті вбитим ромам у Калинівці. – Київ : УЦВІГ, 2019. – 32 с.
15. *Від першої особи: історія Голокосту у свідченнях очевидців. – Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2014. – 277 с.
16. Войтенко О., Комаров Ю., Костюк І. Я, ти, він, вона... : посіб. для вчителів. – Дрогобич : «Відродження», 2009. – 120 с.
17. Голодомор в Україні 1932–1933 років. Людський вимір трагедії / Упоряд. О. Войтенко. – Київ : Майстерня книги, 2010. – 56 с.
18. *Голокост в Україні (1941–1944) : словник-довідник / Упоряд. Гісем О., Мартинюк О. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Київ : Сфера, 2007. – 55 с.
19. *Голокост у Бердичеві і пам'ять про нього. – Київ : УЦВІГ, 2019. – 56 с.
20. *Громадянське суспільство в час воєнних конфліктів. Збірник наукових статей / За ред. П. Кендзьора. Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба». – Львів : Панорама, 2020. – 140 с.
21. Де починаються права людини: уроки історії і сучасні підходи : мультимед. навч.-метод. посіб. для вчителів ЗНЗ / Авт.-упоряд. О. Войтенко. – Київ : Майстер книг, 2013. – 304 с.
22. Дудка Н.З. Місця пам'яті як об'єкти туристичних маршрутів для учнів шкіл: методика проведення. – Луцьк, 2019. – 49 с.
23. *Історія Голокосту: освіта та пам'ять. Посібник для вчителя. – Вид. 3-тє, випр. – Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2018. – 124 с.
24. *Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках : навч. посібн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Комаров Ю., Мисан В., Осмоловський А. т а ін. – Київ : Генеза, 2004. – 256 с.
25. *Історія і уроки Голокосту: Збірник науково-дослідних учнівських робіт, 2006-2009 рр. – Київ : Український центр вивчення історії Голокосту; Зовнішторгвидав України, 2010. – 400 с.
26. *Круглов А. О количестве евреев, уничтоженных айнзатцгруппами в 1941–1943 гг. // *Научный часопис «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі»*. – 2008. – № 1 (3). – С. 39–64.

27. **Кувалек Р.* Табір смерті у Белжеці / Пер. з польської О. Колесник. – Київ : Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2018. – 304 с.
28. **Лауер В.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. Є. Ровного, С. Коломійця. – К. : Зовнішторгвидав України ; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.
29. *Л. Боерхаут, К. Крейдерман, О. Войтенко. Прогулянки пам'яттю (Memory Walks) : навч.-метод. посіб. – Київ : Майстерня книг, 2014. – 148 с.
30. Транспорт: История одной депортации / Сост. Абрамски И. – Яд Вашем, 2011. – 58 с.
31. *Матеріали міжнародної конференції «Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд» (21–22 листопада 2009 р., Вінниця). – Київ : НІОД ; Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. – 144 с.
32. *Місце пам'яті жертвам німецької окупації в Іванополі. – Київ : УЦВІГ, 2019. – 24 с.
33. **Нахманович В.* Українсько-єврейське порозуміння потребує світоглядних змін. Інтерв'ю А. Портнова // *Historians.in.ua*. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viynu/866-vitalii-nakhmanovych-ukrainsko-ievreiske-porozuminnia-potrebuie-svitohliadnykh-zmin> (дата звернення: 20.12.2020).
34. Назустріч пам'яті: Навчально-методичний посібник до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я» / Авт.-упоряд О. Войтенко, М. Тяглий. – Київ : Оранта, 2007. – 240 с.
35. *Навчальні матеріали з протидії антисемітизму, дискримінації, ксенофобії. : роб. зошити для учнів у 3-х ч. і посіб. для вчителя. – Київ : Зовнішторгвидав, 2007.
36. *Пам'ятаймо. Історія і уроки Голокосту. Роботи молодих дослідників 2010–2019 рр. – Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2020. – 612 с.
37. *Пам'ятаймо. Історія і уроки Голокосту. Роботи молодих митців / Український центр вивчення історії Голокосту, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – Київ, 2020. – 156 с.
38. *Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: збірник документів, матеріалів та спога-

- дів / Авт.-упоряд. М. Тяглий. – Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2013. – 208 с.
- 39.*Полікультуріка: Як організувати виховання міжкультурної толерантності у школі та позашкільній діяльності : навч.-метод. посіб. / Авт.-упоряд. А. Ленчовська, К. Крейдерман, М. Грінберг. – Київ : ТОВ «Майстерня книги», 2010. – 244 с.
- 40.*Подольський А. Ю. Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні : навч. посіб. – Київ : ТОВ «Спринт-Сервіс», 2016. – 104 с.
41. Поллак М. Отруєні пейзажі / Пер. з нім. Н. Ваховської. – Чернівці : Книги-XXI, 2015. – 112 с.
- 42.*Разом на одній землі. Історія України багатокультурна : навч. посібн. – Львів : ЗУКЦ, 2012. – 332 с.
- 43.*Роми: міфи та факти : навч.-метод. посіб. для вчителя з протидії ромофобії / Авт.-упоряд. О. Войтенко, М. Тяглий. – Київ : Український центр вивчення історії Голокосту ; КВІЦ, 2018. – 140 с.
- 44.*Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – Киев : Ин-т иудаики, 2002. – 486 с.
45. Сэмюэлс Р. По тропам еврейской истории. Перевод с английского А. Гинзай. – Иерусалим : Библиотека-Алия, 1991. – 367 с.
- 46.*Склокіна І. Подольський А. Спогади Анатолія Подольського. Бути євреєм у повоєнній Україні: родинна пам'ять про Голокост і радянська єврейська ідентичність // *Historians.in.ua*. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/2112-spohady-anatoliia-podolskoho-buty-ievreiem-u-povoiennii-ukraini-rodynna-pamiat-pro-holokost-i-radianska-ievreiska-identychnist> (дата звернення: 20.12.2020).
- 47.*Сучасні підходи до історичної освіти : метод. дод. до навч. посіб. «Історія епохи очима людини. Україна та Європа в 1900–1939 роках» / Уклад. Костюк І., Кендзьор П. – Львів : НВФ «Українські технології», 2009. – 128 с.
- 48.*Уроки Голокосту. Інформаційно-педагогічний бюлетень Українського центру вивчення історії Голокосту. – Київ, 2004–2020.
49. Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / Ред. Рея Брандона та Венді Лауер ; пер. з англ. Н. Комарової. – Київ : Дух і Літера, 2015. – 520 с.

СПИСОК ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСІВ

1. Проект «Захистимо пам'ять», офіційна сторінка – <https://www.erinnerungbewahren.de/uk/>
2. Проект «Захистимо пам'ять», українська сторінка проекту з навчальними матеріалами – <http://protecting-memory-ua.org/>
3. Вебпроект «Мистецтво періоду Голокосту» – <http://art.holocaust-education.net> (російською)
4. Вебресурс «Електронна єврейська енциклопедія» – <http://www.eleven.co.il> (російською)
5. Всеукраїнська програма «Розуміємо права людини» – www.edu.helsinki.org.ua
6. Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, офіційний сайт – <http://www.kby.kiev.ua>
7. Заняття «Антисемітизм та “ефект спостерігача”» (За матеріалами освітнього центру «Простір толерантності» у співпраці з USC Shoah Foundation) – <https://iwitness.usc.edu/sfi/Activity/Detail.aspx?activityID=3792&retainFilter=true>
8. Інститут історії України НАН України – <http://history.org.ua>
9. Інститут Фонду Шоа при університеті Південної Каліфорнії, Лос-Анджелес, Каліфорнія, США – <http://college.usc.edu/vhi/ukrainian>
10. Інститут Юдаїки – <http://www.judaica.kiev.ua>
11. Інтернет-мережа гуманітаріїв в Україні й світі – www.historians.in.ua
12. Інформаційна система з толерантності та недискримінації (TANDIS) – <https://www.tandis.odihr.pl/?locale=ru> (російською)
13. Курс «Громадянська освіта. 3D Демократії: думаємо, дбаємо, діємо». Інтерактивний підручник – <https://www.citizen.in.ua/>
14. Мультимедійний інтерактивний проект «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» – <http://memory.kby.kiev.ua/>
15. Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія Терору» – <http://www.territoryterror.org.ua/>
16. Національний інститут пам'яті жертв Катастрофи (Шоа) і героїв опору «Яд Вашем», Єрусалим, Ізраїль – <http://www1.yadvashem.org/yv/ru> (російською)

17. Проект «Віртуальний штетл» – <https://sztetl.org.pl/> (польською)
18. Проект «“Зневажений геноцид”. Доля ромів у зоні німецької окупації України під час Другої світової війни» – <http://romagenocide.com.ua/>
19. Проект «Шляхами штетлів. Об’єкти єврейської культурної спадщини в транскордонному туризмі» – <http://shtetlroutes.eu/uk/>
20. Українська асоціація усної історії – <http://oralhistory.com.ua/>
21. Український центр вивчення історії Голокосту – www.holocaust.kiev.ua
22. Український інститут національної пам’яті – <http://www.memory.gov.ua>
23. Центр міської історії Центрально-Східної Європи – <http://www.lvivcenter.org/>
24. IWitness/ЯСвідок – навчальний вебсайт – <https://iwitness.usc.edu/sfi/About.aspx> (англійською)

ВІДГУКИ УЧАСНИКІВ ПРОЄКТУ «ЗАХИСТИМО ПАМ'ЯТЬ»/«МЕРЕЖА ПАМ'ЯТІ»

Мої вітання шановний(на) колего!

Якщо Ви читаєте цей відгук, то це означає, що нас стає більше і цей проєкт Вас зацікавив.

Моє ім'я Олена. Я стала учасницею проєкту «Захистимо пам'ять»/«Мережа пам'яті» у 2018 році. Хочу дати Вам кілька порад, які, сподіваюсь, Ви врахуєте у своїй роботі.

1. Геть сумніви!

На пошуковому етапі можуть виникнути страхи щодо можливостей знайдення необхідної інформації. Тут слід врахувати, що пошук потрібно здійснювати скрізь: архів, бібліотека, односельці, місцеві краєзнавці... Головне проїнятися цією темою, а шляхи знайдуться.

2. Контроль і ще раз контроль!

У мене на урочистій церемонії відкриття інформаційної стели стався несподіваний казус. Запрошений гість з вищого керівництва не підготував промову свого виступу (вочевидь, його не повідомили про таку необхідність). Гість вирішив обійтися експромтом і «трохи перестарався». Моя помилка була в тому, що я особисто не проконтролювала етап запрошення гостей. Краще зайвий раз перевірити особисто, ніж сподіватися на «добрих помічників».

І на завершення хочу Вам сказати, що якщо Ви працюєте над цією темою, то це НАЗАВЖДИ.

Бажаю Вам творчих ідей.

Олена

* * *

Я ще не задоволена своєю роботою, обіцяла, що про цих загиблих євреїв нашого містечка будуть знати. Я відчуваю свою провинку, що зроблено недостатньо і дуже хочу зробити щось важливе, щоб увічнити пам'ять загиблих, щоб було створено меморіальний комплекс у нашому містечку. Написано багато досліджень, але ще багато треба зробити.

Людмила

* * *

Найлегше було – спілкуватися з однодумцями. Після спілкування з жителями села, свідками другого покоління, і того, як вони розповідали історію війни, я зрозуміла, що історія правдива, але зовсім інакше виглядає, ніж радянська історіографія. Це переосмислення, а також усвідомлення, що у євреїв і українців дуже багато спільного. Важливо в громадах повернутися до цієї теми й зробити те, що ми маємо зробити – шукати спільні точки дотику. Свідки часом розповідали і про пережитий Голодомор, і про Голокост.

Лілія

* * *

Я хочу повторити – що цей проєкт не можна закінчувати, а потрібно продовжувати його, пам'ять повинна жити. Ці зустрічі дають нам дуже багато професійно і методично. Це інші складові, різні досвіди, розуміння того, що відбувалося під час проєкту і церемоній, досліджень історії сіл і міст.

Наталія

* * *

Проєкт – це рушійна сила, яка зрушила все з місця в нашому селі, змусила знайти час між побутом, роботою. Ми дуже раді, що почали таку справу, створили стелу, проводимо заходи у дні пам'яті. І місцеві люди, діти більше зацікавляються цим питанням. Може, є ще щось недосказане, і вони згадають, розкажуть.

Оксана

* * *

Проєкт «Захистимо пам'ять» подарував мені унікальну, як для сільського вчителя, можливість співпраці з Українським центром вивчення історії Голокосту; завдячуючи навчально-теоретичній та практичній програмі від УЦВІГу, я здобула необхідні та дуже цінні знання, вміння та навички, якими тепер ділюсь зі своїми вихованцями, якими користуюсь під час підготовки та проведення занять на тему Голокосту, позакласних виховних заходів чи відвідин пам'ятного місця на території населеного пункту. Освітня складова для вчителів передбачає низку науково-методичної літератури, що видається в рамках проєкту, зорієнтованої на висвітлення цієї теми та практичного аспекту її викладання. Ці навчальні ресурси значно

полегшують підготовку вчителя до відповідних занять, розширюють професійний позір, підвищують рівень професійних компетентностей, виховують громадянську свідомість, подають розуміння спільних єврейсько-українських історичних, політичних і культурних цінностей, формують демократичні пріоритети, сприяють злагоді в суспільстві, прищеплюють толерантність до різних поглядів, повагу до культури, релігії та звичаїв іншого народу, вчать знаходити момент міжнаціонального порозуміння задля досягнення суспільно значущих цілей. Завдяки цим ресурсам я ознайомилась з певним історичним досвідом для вибору дійової життєвої стратегії подолання мови ворожнечі, навчилась критично аналізувати джерела масової інформації й розпізнавати деструктивні й маніпулятивні техніки впливу, знаходити переконливі приклади вирішення можливих конфліктів.

Я дуже ціную можливість налагодити співпрацю з колегами, використовувати їхній досвід, ухвалювати спільні зважені рішення, ініціювати та реалізовувати ідеї, відчувати підтримку та розуміння власної ініціативи та колективну відповідальність за справу, якій присвячена певна частина власного життя. Буду відвертою – наші робочі зустрічі я вже досить давно усвідомлюю як «сезон душі», бо саме такими вони для мене є: життєво важливими й з нетерпінням очікуваними.

Оксана

* * *

У своїй праці автори зробили велику роботу з розробки методичного посібника для тих учасників проєкту «Мережа пам'яті», які тільки починають брати участь у проєкті, та для тих учасників, які уже певний час працюють у проєкті «Захистимо пам'ять».

Гортаючи сторінки методички, читач дізнається багато повчального і цікавого про те, як слід організувати й проводити роботу при відвідуванні місць пам'яті жертв Голокосту.

Цікавий «Словник «радянської мови» укладений одним із авторів – Анатолієм Подольським. Читача зацікавлює «Скарбничка методів» роботи вчителя з учнями, учасниками проєкту. Для учасників подана вдало підібрана література та інтернет-ресурси для роботи в проєкті.

Павло

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

ДОРОГАМИ ПАМ'ЯТІ
як організувати меморіальні візити
до місць масових поховань
(з досвіду проєкту «Захистимо пам'ять»)

Методичний посібник

Упорядниця

Ольга Педан-Слепухіна

Консультанти

Віталій Бобров

Анатолій Подольський

Автори матеріалів

Ольга Педан-Слепухіна

Анатолій Подольський

Наталія Дудка

Окрема подяка за досвід та рецензування матеріалів

*Учасники проєкту «Захистимо пам'ять»: Людмила Бадрак, Юрій Береза,
Лілія Варварчук, Олена Гроза, Наталія Гурська, Наталія Дудка, Олена Засць,
Катерина Конопко, Любов Кременець, Олена Ненюкова, Оксана Онциук,
Павло Пушкарук, Павло Скавронський, Анатолій Тимощук,
Оксана Усенко та інші*

Літературна редакторка

Марія Панфьорова

Коректорка

Наталія Анікієнко

Дизайн обкладинки

Олександр Остапов

Комп'ютерна верстка

Марина Кулікова

Український центр вивчення історії Голокосту

01011, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109

Тел. (044) 2859030

Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua

Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Умовних друкованих аркушів 11,2.

Наклад 500 прим.

Дорогами пам'яті: як організувати меморіальні візити до місць масових поховань (з досвіду проєкту «Захистимо пам'ять») / Упоряд. Педан-Слепухіна О. Л. – Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2020. – 128 с.

ISBN 978-617-7733-12-5

Методичний посібник адресований учителям і учням, а також усім, хто хоче долучитися до збереження пам'яті про українських євреїв та ромів, убитих під час Другої світової війни. Посібник має на меті допомогти в організації системної виховної роботи в школі та місцевій громаді заради впорядкування меморіальних місць та вшанування пам'яті невинно загиблих співгромадян.

Посібник містить теоретичні та аналітичні матеріали щодо політики пам'яті та меморіалізації місць масових поховань у різні історичні періоди; загальні рекомендації, методичні розробки для роботи з учнями під час підготовки та проведення меморіальних візитів до місць пам'яті; списки наукової, навчально-методичної літератури та посилань на інтернет-ресурси; описи досвіду та відгуки учителів-учасників проєкту «Захистимо пам'ять».

УДК 94(477):718(411.16)(=214.58)(072)''1941/1945''